

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΜΙΚΡΟΙ ΝΑΟΙ
ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΚ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

15

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

15

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΜΙΚΡΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΚ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ



ΧΟΡΗΓΟΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΝΑΟΥΜ ΜΠΑΜΠΑΤΑΚΑΣ
ΕΚ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 1950-1953

Πρόεδρος: Στίπλων Κυριακίδης
Αντιπρόεδρος: Χαράλαμπος Φραγκίστας
Γεν. Γραμματέας: Αλέξανδρος Λέτσας
Ταμίας: Ιωάννης Βασδραβέλλης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Χριστόφορος Νάλτσας
Σύμβουλοι: Χαράλαμπος Λέκας
Ναούμ Λιάκος
Απόστολος Βακαλόπουλος
Ιωάννης Δεληγιαννάκης

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ 2006-2009

Πρόεδρος: Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος: Χαράλαμπος Παπαστάθης
Γεν. Γραμματέας: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Ταμίας: Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης: Ιωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι: Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Βασίλειος Πάππας
Αθανάσιος Καραθανάσης
Χαράλαμπος Νάσλας

© Copyright: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Α΄ ΕΚΔΟΣΗ: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1952
ISBN: 978-960-7265-79-1

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ Β΄ ΕΚΔΟΣΗ

Το ανά χείρας σπουδαίο έργο "Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ των χρόνων των Παλαιολόγων" εξέδωσε το 1952 η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και όλα τα αντίτυπά του έχουν προ πολλού εξαντληθεί. Η επιβλημένη επανέκδοση αυτού και ακόμη έξι εξηντημένων εκδόσεών μας κατέστη δυνατή χάρις στην ευγενική χορηγία του πρεσβύτου Κυρίου Ναούμ Μπαμπατάκα, 96 ετών, επιτίμου δικηγόρου Θεσσαλονίκης, από το Μοναστήρι, τον οποίον η Εταιρεία ευχαριστεί θερμά.

Συγγραφέας του παρόντος έργου είναι ο σοφός Καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Ακαδημαϊκός Ανδρέας Ξυγγόπουλος στον οποίον πολλά οφείλει η Μακεδονία και η επιστήμη. Γεννήθηκε το 1891 στην Αθήνα, υποχρεώθηκε να σπουδάσει φαρμακευτική αλλά, ακολουθώντας την ακατανίκητη αγάπη του για το Βυζάντιο, απεφοίτησε από την Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ως αρχαιολόγος το 1924 οπότε διορίσθηκε αμέσως Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μακεδονίας και Αθηνών. Το 1928-1930 συμπλήρωσε τις ειδικές σπουδές του στο Παρίσι ως μαθητής των περιωνύμων Καρόλου Ντηλ και Ζωρζ Μιλλέ. Το 1940 εξελέγη Καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης όπου δίδαξε επί είκοσι έτη και πρυτάνευσε το 1952-1953. Το 1966 εξελέγη μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Απεβίωσε πλήρης ημερών το 1979.

Παράλληλα προς το διδακτικό του έργο μελέτησε κυρίως τους βυζαντινούς ναούς της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, των Σερβίων και της Καστοριάς συμβάλλοντας καθοριστικά στην αναστήλωση των περισσοτέρων, ιδίως της Καστοριάς. Προέβη σε ανασκαφές και παρέδωσε πλούσιο συγγραφικό έργο αναφερόμενο στη μνημειακή τοπογραφία, στην αρχιτεκτονική, την μνημειακή τοπογραφία, την γλυπτική, την μικροτεχνία, τα χειρόγραφα και την αγιογραφία της βυζαντινής εποχής. Πέντε από τα σημαντικότερα έργα του αναφέρονται στη Θεσσαλονίκη. Υπήρξε διακεκριμένο μέλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών και της εποπτικής επιτροπής της μνημειώδους Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους.

Η περαιτέρω μελέτη και η αναστήλωση των παλαιολογείων ναών των Ταξιαρχών, του Αγίου Νικολάου του Ορφανού, του καθολικού της Μονής Βλατάδων και του Σωτήρος θεμελιώθηκε εν πολλοίς αργότερα στο ανά χείρας επανεκδιδόμενο έργο του.

Θεσσαλονίκη, Ιούνιος 2007

*Νικόλαος Ι. Μέρτζος
Πρόεδρος
Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών*

Τὴν μεγίστην ἀκμὴν τῆς τέχνης εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων μαρτυροῦν ἔχει μόνον αἱ μεγάλαι καὶ περίκομφοι ἐκκλησίαι, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη, ὁ Προφήτης Ἡλίας καὶ αὐτὸς πιθανώτατα ὁ Ἅγιος Παντελεήμων, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ μικρότεροι ναοί. Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ὀλίγον εἶναι γνωστοί. Μὲ αὐτοὺς ἠσχολήθησαν κυρίως οἱ παλαιότεροι Ἑλληνας μεσαιωνοδίφαι, ὁ Μ. Χατζῆ Ἰωάννου καὶ ὁ Π. Παπαγεωργίου, ἀλλὰ τούτους προσεῖλκυσε περισσότερον ἡ ἱστορία των, πολὺ ὀλίγον δὲ αὐτὰ ταῦτα τὰ μνημεῖα. Τινῶν μάλιστα ἐξ αὐτῶν οὐδὲ τὸ ἐσωτερικὸν ἠδυνήθησαν νὰ ἐπισκεφθῶσιν. Ἐκ τῶν ξένων ἐρευνητῶν οἱ περισσότερον ὅπωςδὴποτε ἀσχοληθέντες μὲ τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Π. Μιλιούκωφ, ὁ Ν. Κοντακώφ, ὁ *O. Tafrafi*, ὁ *Ch. Diehl* μετὰ τοῦ συνεργάτου του *M. Le Tourneau*, ὀλίγην σημασίαν ἔδωκαν εἰς τὰς μικρὰς αὐτὰς ἐκκλησίας, διὰ τινὰς τῶν ὁποίων ἐλαχίστας μόνον λέξεις ἀφιέρωσαν εἰς τὰ βιβλία των.

Οἱ μικροὶ ὅμως οὗτοι ναοὶ παρὰ τὰς ἀλλοιώσεις, τὰς ὁποίας ὑπέστησαν καὶ ἀπὸ τοὺς κατακτητὰς, ἀλλὰ δυστυχῶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἡμετέρους, παρουσιάζουν πολὺ ἐνδιαφέρον εἰς τὸν μελετῶντα αὐτοὺς μετὰ προσοχῆς. Χωρὶς νὰ ἔχουν τὰς ἀξιώσεις τῶν μεγάλων ἐκκλησιῶν, δὲν στεροῦνται ἐν τούτοις σημασίας. Εἶναι χαρακτηριστικὰ δείγματα τῶν μικρῶν θρησκευτικῶν κτηρίων, τῶν μικρῶν ναῶν, τῶν ἀποτελούντων συχνὰ τὸ καθολικὸν μικροσκοπικῶν ἐπίσης μονυδρίων, τὰ ὁποῖα ἱδρυνεὶ ἡ εὐσέβεια τῶν Θεσσαλονικέων. Οἱ περιορισμένοι πόροι τῶν ἀναγειρόντων τοὺς μικροὺς αὐταὺς ναοὺς, ἡ στενότης τοῦ χώρου, ὅπου οὗτοι ἱδρύνοντο, ἔφεραν, ὡς θὰ ἴδωμεν, τοὺς ἀρχιτέκτονας εἰς τὴν δημιουργίαν νέων τύπων καὶ νέων συνδυασμῶν, τοὺς ὁποίους δὲν εὐρίσκομεν εἰς τὰς μεγάλας καὶ πολυτελεῖς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης.

Βεβαίως οἱ μικροὶ οὗτοι ναοὶ ἔχουν, ὡς εἶπομεν, ὑποστῆ μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων ὄχι ὀλίγας ἀλλοιώσεις. Προσεκτικὴ ὅμως ἐξέτασις αὐτῶν καὶ σύγκρισις πρὸς τὰ πολυάριθμα σήμερον γνωστὰ εἰς τὴν κάτω Ἑλλάδα, εἰς τὴν Μακεδονίαν, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια ἀναλόγων τύπων μνημεῖα, τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων, μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλεστάτην ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς των μορφῆς.

Τοιαύτης συγκριτικῆς μελέτης ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀποκατάστασις εἰς τὴν πρώτην των μορφὴν τῶν τεσσάρων ναῶν, τῶν εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεταζομένων, δηλαδὴ τῶν Τα-

ξιαρχῶν, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδιον καὶ τοῦ ναΐσκου τοῦ Σωτήρος.

Ἄλλ' εἰς τὸ παρὸν βιβλίον δὲν περιωρίσθημεν μόνον εἰς τὴν μελέτην τῆς τέχνης τῶν μνημείων τούτων καὶ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς τῶν μορφῆς. Ἐθεωρήσαμεν ἀπαραίτητον τὴν ἐκ νέου ἐξέτασιν καὶ τῆς ἱστορίας τῶν καὶ τῶν πρὸς αὐτὰ σχετιζομένων προβλημάτων. Πρὸς τοῦτο ἠρευνήσαμεν ἐκ νέου τὰς εἰς αὐτὰ ἀναφερομένας γραπτὰς πηγὰς καὶ ἐχρησιμοποιήσαμεν τὰς νέας, εἰς ἡμᾶς τοῦλάχιστον γνωστάς, εἰδήσεις, τὰς ἐν τῷ μεταξὺ ἐλθούσας εἰς φῶς, τὰς ὁποίας δὲν ἦτο βεβαίως δυνατὸν νὰ ἔχωσιν ὑπ' ὄψει οἱ παλαιότεροι ἐρευνηταί. Ἡ νέα αὐτὴ ἐξέτασις καὶ ἀναψηλάφησις τῶν εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα ἀναφερομένων πηγῶν μᾶς ὠδήγησαν συχνὰ εἰς συμπεράσματα διαφοροτικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποία εἶχον καταλήξει οἱ παλαιότεροι, Ἕλληνες ἰδίως, ἐρευνηταί, ἐνῶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἀνεγνωρίσαμεν ἀνεπιφυλάκτως τὴν ὀρθότητα τῶν παρατηρήσεών των. Κατὰ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἠρθάνθημεν ἀκόμη περισσότερον ἐδραιούμενοι εἰς ἡμᾶς τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἐκτίμησιν πρὸς τὸ ἔργον τῶν Ἑλλήνων ἐρευνητῶν τῆς παρελθούσης καὶ προπαραελθούσης γενεᾶς, οἱ ὅποιοι πρὸς τὰς παντοειδεῖς δυσχερείας, τὰς παρεμβαλλομένας εἰς τὴν μελέτην τῶν μνημείων τῆς τουρκοκρατουμένης πόλεως, ἐν τούτοις μᾶς ἀφήκαν πολυτιμοτάτας περὶ αὐτῶν πληροφορίας.

Τινὰ τῶν εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξεταζομένων μνημείων, ὅπως ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανὸς καὶ τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τὸ προσκεκολλημένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων, φέρουσι πλουσίαν διὰ τοιχογραφῶν διακόσμησιν, λείψανα δὲ τοιαύτης σφίζονται καὶ εἰς τοὺς Ταξιάρχας. Περὶ τῶν τοιχογραφῶν τούτων δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα, διότι σκοπεύομεν νὰ τὰς περιλάβωμεν εἰς ἄλλην δημοσίευσιν, εἰς τὴν ὅποιαν θὰ λάβουν ἐπίσης τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν καὶ αἱ ὄλονεν καθαριζόμεναι ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἀσβεστώματα λαμπραὶ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ αἱ ἐνδιαφέρουσαι παραστάσεις, αἱ διασωθεῖσαι εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ.

Σημειοῦμεν ἐν τέλει ὅτι τὰ σχέδια καὶ αἱ φωτογραφίαι, αἱ ἐνταῦθα δημοσιευόμεναι, ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος τὰς γραμμὰς ταύτας.

Δὲν θέλω νὰ κλείσω τὸν μικρὸν αὐτὸν πρόλογον χωρὶς νὰ ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν μου εὐγνωμοσύνην καὶ τὰς θερμὰς μου εὐχαριστίας εἰς τὴν Ἑταιρείαν Μακεδονικῶν Σπουδῶν, καὶ ἔλωσ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν πρόεδρον αὐτῆς καὶ ἀγαπητὸν συνάδελφον κ. Στίλπωνα Κυριακίδη, διὰ τὴν στοργήν, μὲ τὴν ὅποιαν περιέβαλον τὸ βιβλίον μου τοῦτο, καὶ τὴν προθυμίαν τῆς ἐκτυπώσεώς του εἰς τὴν πολῦτιμόν σειρὰν τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας.

A. E.

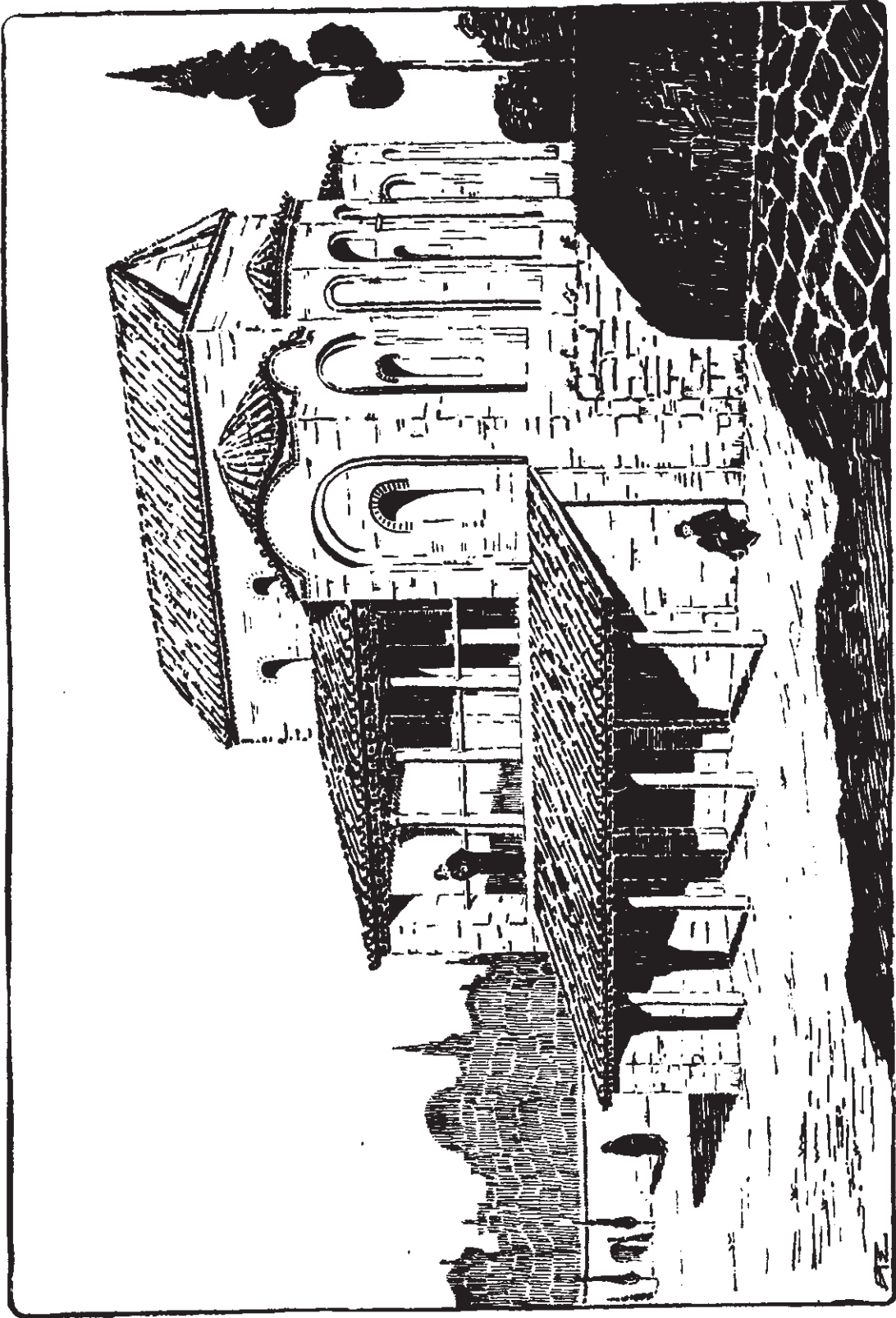
Ὀκτώβριος 1952.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ Β' ΕΚΔΟΣΗ	Σελ.	ια' - ιβ'
Α'. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ	Σελ.	5 - 24
Όνομα και Ιστορία του μνημείου: Τò όνομα 5. 'Η Ιστορία 10. Σημερινή κατάσταση του μνημείου: 'Ο ναός 10. Τοιχογραφία 13. 'Η κρύ- πη 13. Τάφοι 16. Τò έξωτερικόν του μνημείου 17. 'Η αρχική μορφή του μνημείου 18. Χρονολογία 20. Καθολικόν Μονής; 21.		
Β'. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΟΡΦΑΝΟΣ	Σελ.	29 - 44
'Η περί του όρφανοτροφείου παράδοσις 29. Τò όνομα του μονυδρίου 31. 'Ιστο- ρία του μονυδρίου 34. Τά κτίσματα: Τò πρόπυλον 36. 'Ο ναός 38. Σημερινή μορφή του ναού 38. Τò τέμπλον 39. 'Η αρχική μορφή του ναού 42. Χρονολογία 43.		
Γ'. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΤΤΑΔΩΝ	Σελ.	49 - 62
Τò όνομα και ή ίδρυσις της Μονής 49. 'Ιστορία της Μονής 54. Σημερινή κατάσταση του ναού 56. Τò τέμπλον 58. Τοιχογραφία 60. 'Αποκατάστασις της αρχικής μορφής του μνημείου 60. Χρονολογία του ναού 62.		
Δ'. ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ	Σελ.	67 - 75
Τò μονύδριον του κ̄ρ Κύρου και ή Μονή του κυροῦ 'Ιωήλ 67. 'Ιστορία του ναΐσκου 73. Τò οικοδόμημα 73. Χρονολόγησις 75.		
Ε'. ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	Σελ.	79 - 85
'Η στοά 79. 'Ο τροῦλλος 82.		

Α΄.

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ



Εἰκ. 1. Ναὸς Ταξιαγῶν. Ἀποκαταστάσις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου.

Α'. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

ΟΥΤΟΣ κείται εις τὸ βορειοανατολικὸν μέρος τῆς ἄνω πόλεως δεξιὰ, ὡς πρὸς τὸν ἀνερχόμενον τὴν λεωφόρον Ἀκροπόλεως.

ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὸ ὄνομα, τὸ ἑποῖον ἔφερον ἡ ἐκκλησία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἱστορία τῆς, εἶναι σχεδὸν ἄγνωστα. Αἱ μέχρις ἡμῶν περιελθούσαι εἰδήσεις περὶ τοῦ μνημείου εἶναι λίαν ἀόριστοι καὶ σκοτειναί. Κατὰ τὴν ἐπιτόπιον παράδοσιν ἡ ἐκκλησία ἐτιμᾶτο εἰς ὄνομα τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ¹, ἀνάμνησις δὲ τῆς ὀνομασίας αὐτῆς ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν χριστιανῶν οἱ δύο ἐξῶσται τοῦ μιναρῆ τοῦ ἀνεγερθέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅταν ὁ ναὸς μετεβλήθη εἰς τζαμί². Οἱ δύο δηλαδὴ αὐτοὶ ἐξῶσται ἐσυμβόλιζον, κατὰ τὴν λαϊκὴν δοξασίαν, τοὺς δύο μεγάλους Ἀρχαγγέλους. Ἐκ τῶν δύο δὲ αὐτῶν ἐξωστῶν τοῦ μιναρῆ, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἦτο ὁ μοναδικὸς τοῦ εἴδους τούτου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, εἶχε λάβει τὸ ὄνομα καὶ ἡ εἰς τζαμί μεταβληθεῖσα ἐκκλησία, δηλαδὴ Τζαμί τῶν δύο ἐξωστῶν (Ἰκὶ Σεριφὲ Τζαμί).

Ἄλλ' ἡ ἐκκλησία αὕτη ἐκαλεῖτο πράγματι τῶν Ἀρχαγγέλων ἢ Ταξιαρχῶν κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας χρόνους; Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν 8^{ον} αἰῶνα ἀναφέρεται ναὸς «τοῦ Ἀρχαγγέλου» εἰς τὴν Θεσσαλονίκην³. Ὁ ναὸς ὅμως ἐκεῖνος εἶναι, νομίζω, ἐντελῶς ἄσχετος πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς μνημεῖον, διότι τοῦτο εἶναι κατὰ ἑπτὰ τοῦλάχιστον αἰῶνας μεταγενέστερον αὐτοῦ, ἐκτὸς ἂν ὑποθεθῆ ὅτι ἡ νῦν ὑπάρχουσα ἐκκλησία εὑρίσκεται εἰς τὴν θέσιν παλαιότερας, πράγμα μὴ δυνάμενον ἐκ τῶν ὑπαρχόντων δεδομένων ν' ἀποδειχθῆ. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος, ὑπὸ τὸ ὅποιον ἡ ἐκκλησία ἐκεῖνη ἀναφέρεται, «τοῦ Ἀρχαγγέλου», δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐπίκλησιν «τῶν Ἀρχαγ-

¹ Βλ. Μ. Χατζή Ἰωάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1880, 91. Πρβ. καὶ Ο. Tafraли, Topographie de Thessalonique, Paris, 1913, 175.

² Ὁ μιναρῆς, ὁ ὁποῖος κατηδαφίσθη τὸ 1925, ἀπεικονίζεται μετὰ τοῦ ναοῦ παρὰ Tafraли, ἐνθ' ἄνωτ. πίν. XXVII. 1. Αὐτόθι, σ. 175, σημ. 3, ἀναφέρονται καὶ τὰ περὶ τῆς δοξασίας τῶν χριστιανῶν σχετικῶς μετὰ τοὺς δύο Ἀρχαγγέλους.

³ Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου. Tafraли, ἐνθ' ἄν. 174, σημ. 2.

γέλων ἢ τῶν Ταξιαρχῶν» τὴν ἀπαντῶσαν εἰς τὰ μεταγενέστερα κείμενα Πρόκειται συνεπῶς, νομίζω, περὶ ἄλλης ἐκκλησίας, ἀσχέτου πρὸς τὴν ἐνταῦθα ἐξεταζομένην, τιμωμένης πιθανώτατα εἰς ὄνομα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ὁ *Tafrali*, ἐπιχειρῶν νὰ ταυτίσῃ τὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ ἀναφερομένην πύλην τῶν Ἀσωμάτων πρὸς τὴν εὐρισκομένην, πρὸ τῆς κατεδαφίσεως τοῦ μέρους ἐκείνου τοῦ τεύχους ὑπὸ τῶν Τούρκων, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, εἶχε καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὕτη εἶχε λάβει τὸ ὄνομα ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων, τὸν ὁποῖον ἄνευ οὐδενὸς ἐνδοιασμοῦ ἐθεώρει τὸν αὐτὸν μὲ τὴν σημερινὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν, μὲ τὸ ἀπασχολοῦν δηλαδὴ ἡμᾶς ἐνταῦθα μνημεῖον¹. Αἱ ἐνδείξεις ὁμῶς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη, δὲν εἶναι πολὺ ἀσφαλεῖς.

Ὁ Εὐστάθιος δηλαδὴ καὶ ὁ Καντακουζηνὸς ἀναφέρουσι τὴν πύλην ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν Ἀσωμάτων, ναὸς δὲ τῶν Ἀσωμάτων ὑπῆρχε πράγματι εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἀλλ' εἰς ἄλλην ἐντελῶς θέσει, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἀμέσως κατωτέρω. Πλὴν τούτου ὁμῶς καὶ ἡ κατὰ τὸ πρὸς ἀνατολὰς ἄκρον τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου πύλη, ἢ ὑπὸ τοῦ *Tafrali* ταυτιζομένη πρὸς τὴν τῶν Ἀσωμάτων, εὐρίσκεται πολὺ μακρὰν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου, ὥστε νὰ θεωρηθῇ πιθανὸν ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἔλαβε τὸ ὄνομα².

Σοβαρωτέρα κάπως φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ μαρτυρία ἐνὸς πατριαρχικοῦ σιγίλλου, εὐρισκομένου ἄλλοτε εἰς τὴν Μονὴν Βλαττάδων Θεσσαλονίκης, τὸ ὁποῖον, κατὰ τὴν πληροφориαν τοῦ Χατζῆ Ἰωάννου, ἀνέφερε τὰ ἐξῆς: «Ἡ μονὴ τῶν Βλατέων κειμένη ἐν τῇ συνοικίᾳ τῶν Ἀσωμάτων»³. Τὸ σιγίλλιον ὁμῶς τοῦτο, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς ἀπωλέσθη ἔκτοτε⁴, ἀνῆκε, χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν, εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποτε ἐπεκράτει γενικῶς, ὅπως εἶδομεν, ἡ ἐσφαλμένη γνώμη, ὅτι τὸ ἐξεταζόμενον μνημεῖον, τὸ εὐρισκόμενον πράγματι εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μονῆς Βλαττάδων, εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἢ Ἀρχαγγέλων ἢ Ἀσωμάτων. Ἐπὶ τῆς μαρτυρίας λοιπὸν αὐτῆς τοῦ ἀγνώστου χρόνου ἀπολεσθέντος σιγίλλου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βασισθῶμεν διὰ νὰ ταυτίσωμεν κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐκκλησίαν πρὸς τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὰ βυζαντινὰ καὶ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν κείμενα ναὸν τῶν Ἀρχαγγέλων.

Τὸν ταυτισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων καθιστῶσιν ἔτι μᾶλλον ἀπίθανον αἱ εἰς ἔγγραφα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος ἀρχομένου καὶ τοῦ 16^{ου} διασθηθεῖσαι πληροφορίαι. Πράγματι, ἐκ τῶν σημειώσεων τῶν εὐρισκομένων εἰς τὸν κώδ. 2953 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καὶ ἀναγομένων εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος πληροφоруμέθα ὅτι ὑπῆρχεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην μέγας, ὅπως φαίνεται, ναὸς, ἀναφερόμενος εἰς ἄλλα μὲν σημειώματα ὡς τῶν Ἀσωμάτων⁵, εἰς ἄλλα δὲ ὡς τῶν Ἀγίων Ἀγγέλων⁶. Ἐκ τῶν σημειωμάτων αὐτῶν μανθάνομεν ἐπίσης ὅτι ὁ ναὸς εἶχεν ἀρκετὰς προσό-

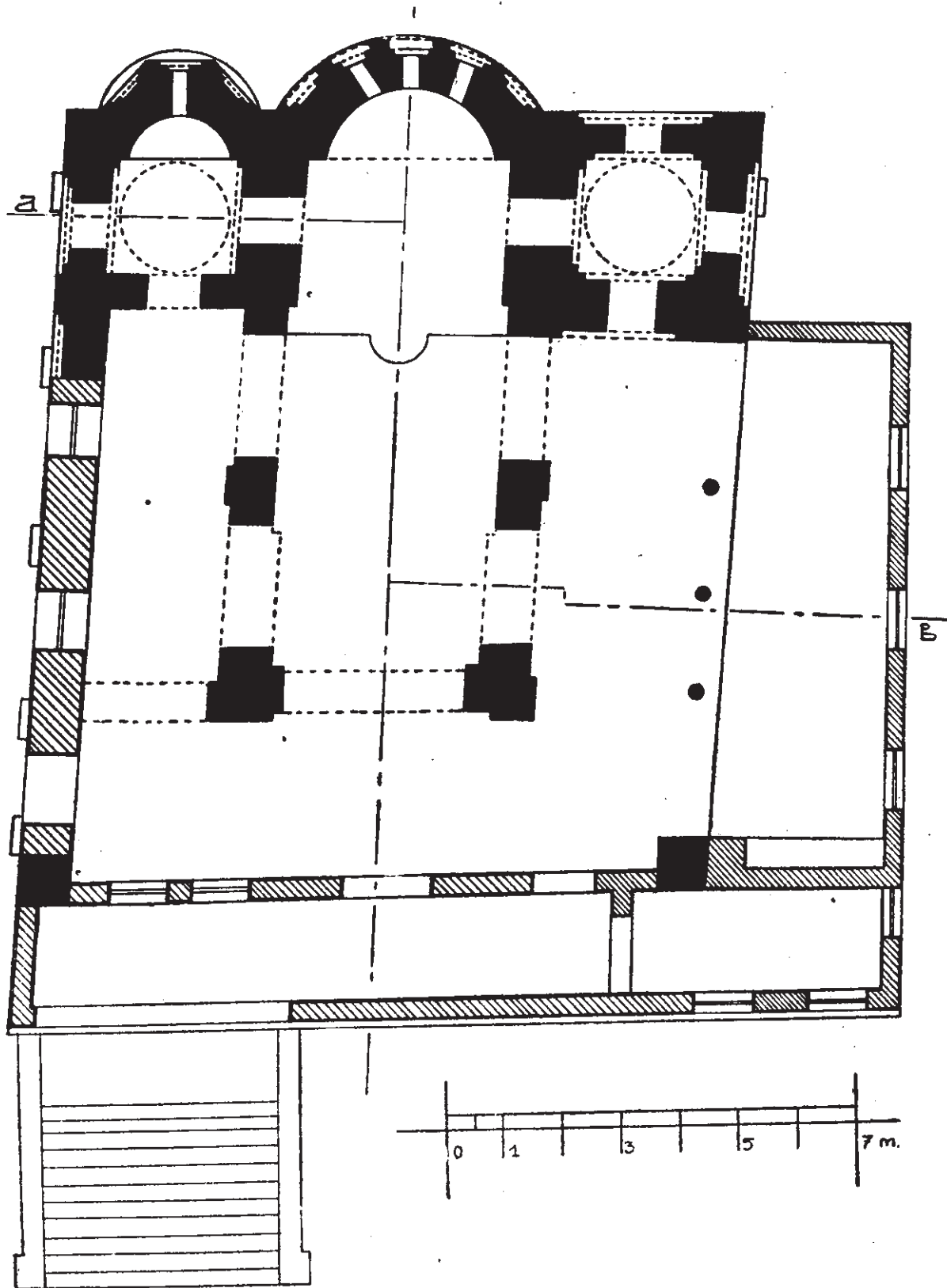
¹ *Tafrali*, ἐνθ' ἄν. 97 κ. ἐξ., 174 κ. ἐξ.

² Βλ. τὸ εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοῦ *Tafrali* τοπογραφικὸν διάγραμμ. Β'.

³ Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. 91. *Tafrali*, ἐνθ' ἄν. 174, σημ. 4.

⁴ Βλ. Π. Παπαγεωργίου ἐν Β. Ζ. 1899, σ. 420, ἀριθ. 13.

⁵ Ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Σ. Κουγέα ἐν Β. Ζ. 23, 1914-20, 143 κ. ἐξ. ἀριθ. 3, 18, 23, 31, 32, 34, 38, 44, 87. ⁶ Αὐτόθι, ἀριθ. 29, 87.



Εἰκ. 2. Ναός Ταξιαρχῶν. Κάτοψις (σημερινή μορφή).

δους, προερχομένας ἀπὸ τὴν ἐνοικίασιν τοῦ εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ἐνουδρίου (βιβαρίου), ὡς ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ μερίδιόν του ἐκ τῶν φόρων τοῦ τελωνείου (κομερκίου) ¹.

Ὡς πρὸς τὴν θέσιν, ὅπου ὁ ναὸς οὗτος ἔκειτο, μᾶς πληροφοροῦν δύο γράμματα ἀποκείμενα εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας, τὸ μὲν τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ μὲ χρονολογίαν 1531, τὸ δὲ ἕτερον τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Β' μὲ χρονολογίαν 1546. Ἀμφότερα ἀναφέρονται εἰς τὸ μονύδριον τοῦ κυροῦ Ἰωήλ, τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι ἔκειτο εἰς τὴν θέσιν, ὅπου σήμερον εὑρίσκεται ὁ ναὸς τῆς Ὑπαπαντῆς, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν δηλαδὴ ἄκρον τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, παρὰ τὴν ἀψίδα τοῦ Γαλερίου ². Τὴν θέσιν τοῦ μονυδρίου τούτου τοῦ κυροῦ Ἰωήλ ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω μνημονεύθεντα γράμματα ὀρίζουν ὡς ἐξῆς: «..μονύδριον.. κείμενον ἐν τῇ τῶν Ἀσωμάτων γειτονίᾳ...» (Γράμμα Ἰωάσαφ 1531) ³, «..μονυδρίου κατὰ τὴν ἐνορίαν τῶν θείων Ἀσωμάτων..» (Γράμμα Διονυσίου Β' 1546) ⁴. Ἡ ἐκκλησία συνεπῶς τῶν Ἀσωμάτων, ἐκ τῆς ὁποίας ἔλαβε τὸ ὄνομα ἢ ἐνορία καὶ ἡ γειτονία, εὑρίσκετο πλησίον τῆς ἀψίδος τοῦ Γαλερίου, πολὺ μακρὰν δηλαδὴ τῆς θέσεως, ὅπου κεῖται ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς ἐκκλησία. Ὡς κάποια τέλος ἐνίσχυσις τοῦ συμπεράσματος τούτου θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ θεωρηθῆ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς δύο ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Παρισινοῦ κώδικος, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, ἡ μνεῖα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὴν μνεῖαν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου ⁵. Ἄν τοῦτο δὲν εἶναι ἐντελῶς τυχαία σύμπτωσις, τότε θὰ ἠδυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι ἡ σύζευξις αὐτῆ προέρχεται ἀπὸ τὴν γειτονίαν τῶν δύο ναῶν.

Ἐξ ὧν τῶν ἀνωτέρω προκύπτει τὸ βέβαιον, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα, ὅτι ὁ εἰς τὰς πηγὰς ἀναφερόμενος ναὸς τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀγγέλων κατ' οὐδένα τρόπον θὰ ἠδύνατο νὰ ταυτισθῆ πρὸς τὸν σήμερον ὀνομαζόμενον ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ ὁποῖος ἐδῶ μᾶς ἀπασχολεῖ.

Τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς τῶν Ἀσωμάτων ἢ τῶν Ἀγγέλων, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται λόγος εἰς τὰς πηγὰς, οὐδὲν ἔχον σήμερον διασώζεται. Αὐτὴ φαίνεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, πάντως ὅμως μετὰ τὸ 1576, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ *Gerlach*, ἢ ὁποία ἀναμφιβόλως ἀναφέρεται εἰς τὸν ἐξαφανισθέντα τούτον ναόν. Κατὰ τὸ 1576 δηλαδὴ ὁ ἀγνώστου ὀνόματος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, τὸν ὁποῖον ὁ *Gerlach* συνήντησε κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸν ἐπληροφόρησεν ὅτι τότε ὁ ναὸς τῶν Ἀγγέλων (*heilige Engeln*) ἦτο ἡ μητρόπολις τῆς Θεσσαλονίκης ⁶. Δέον τέλος νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι καὶ ἡ μνεῖα ναοῦ τῶν Ἀσωμάτων ὑπὸ τοῦ Ρώσου προσκυνητοῦ Ἰγνατίου ἐκ Σμόλενσκ, ἐπισκεφθέντος τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1405, εἰς τὴν ἰδίαν ἐκκλησίαν ἀναφέρεται ⁷.

¹ Αὐτόθι, σ. 153, ἀριθ. 87.

² Περὶ τοῦ μονυδρίου τούτου βλ. Tafraли, ἐνθ' ἄν. 184, ἀριθ. 3, καὶ Α. Ξουγγόπουλον εἰς τὸ περιοδ. Μακεδονικά, 2, 1949, 160 κ.ἑξ.

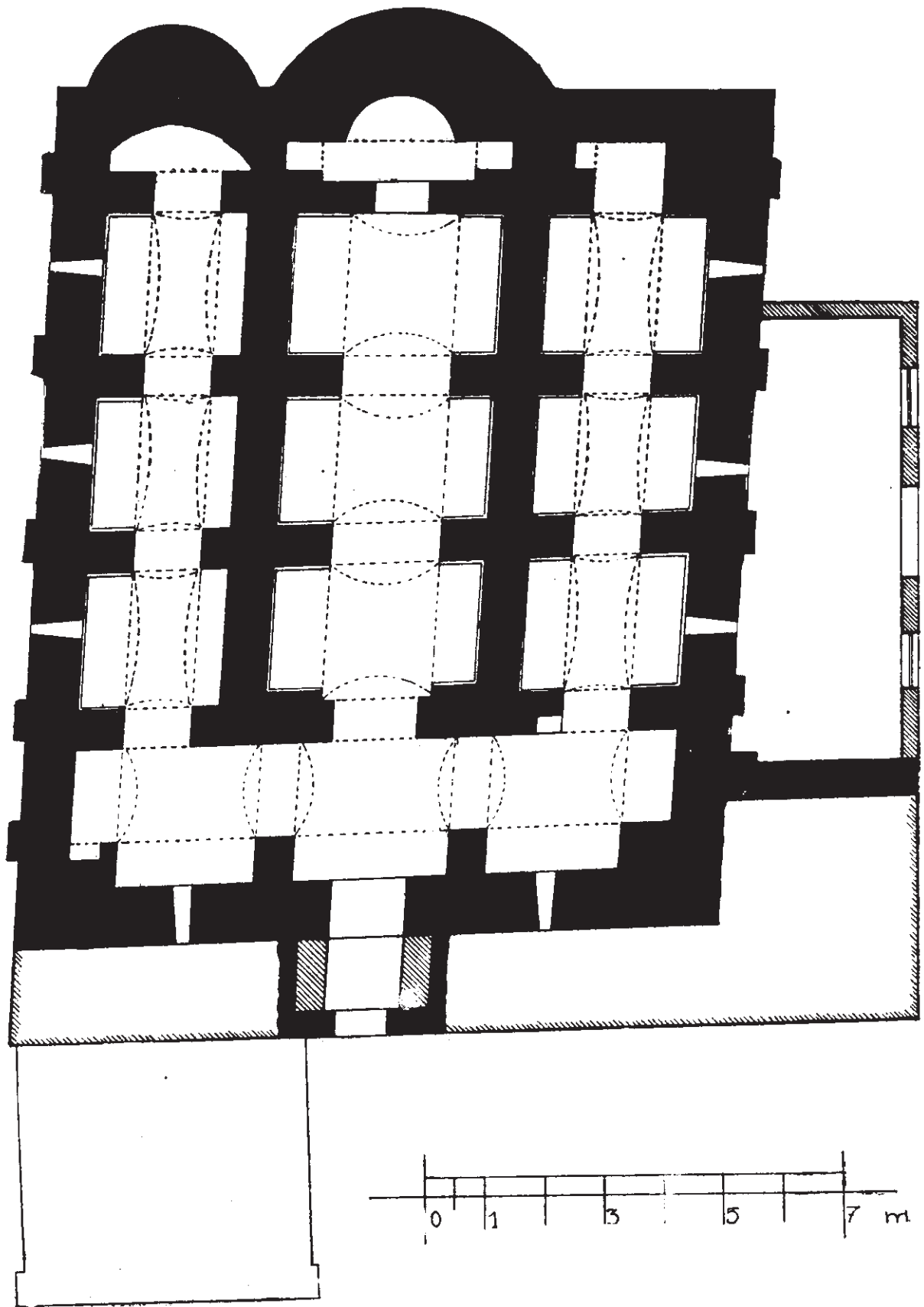
³ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Παπαγεωργίου ἐν Β. Ζ., 1898, 71 κ.ἑξ.

⁴ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Ζερλέντη ἐν Β. Ζ. 12, 1903, 145.

⁵ Β. Ζ. 23, 1914-20, 143 κ.ἑξ. ἀριθ. 32, 38.

⁶ Tafraли, ἐνθ' ἄν. 174 κ.ἑξ. ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαί.

⁷ Tafraли, ἐνθ' ἄν. 175. Νέαν ἀκριβεστέραν μετάφρασιν τοῦ κειμένου τοῦ Ἰγνατίου, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐδημοσίευσεν ὁ Μ. Λάσκαρης εἰς τὸν Τόμον Κ. Ἀρμενο-



Είκ. 3. Ναος Ταξιαρχῶν. Κάτοπις τῆς κ. π. π. π.

Τελειώνοντες παρατηρούμεν ὅτι ἂν καὶ τίποτε δὲν δικαιολογεῖ τὸν ταυτισμὸν τοῦ εἰς τὰς πηγὰς ἀναφερομένου ναοῦ τῶν Ἄσωμάτων πρὸς τὴν σήμερον ὀνομαζομένην ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν, εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας εἶναι ἀφιερωμένον τὸ παρὸν κεφάλαιον, ἐν τούτοις διατηρούμεν τὸ ὄνομα ὡς ἐπικρατήσαν πλέον.

Ἡ ἱστορία τοῦ ναοῦ τοῦ ἐδῶ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς παραμένει ἐντελῶς ἄγνωστος, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζομεν τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον οὗτος ἔφερε κατὰ τοὺς πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης χρόνους. Προσθέτομεν τέλος τὴν πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τὸν Μυστακίδην, ἀπηχούντα ἐπιχωριάζουσας παράδοσιν, ἢ εἰς τὴν Μονὴν Βλαττάδων φυλασσομένη εἰκὼν τῶν Ταξιαρχῶν προέρχεται ἐκ τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ναοῦ¹. Τοῦτο ὅμως νομίζω καθαρὸν μύθευμα.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ὁ Χατζῆ Ἰωάννου, γράφων τὸ 1880 περὶ τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου τὸ ἐσωτερικὸν δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπισκεφθῆ, δίδει τὴν ἐξῆς μελαγχολικὴν αὐτοῦ εἰκόνα: «...μέγα μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ μετεδλήθη εἰς κατοικίαν τοῦ γότζα» δὲν θὰ φευσθῆ τις ἂν εἴπη ἔτι μόνον ὁ σκελετὸς τοῦ ναοῦ τούτου ἀπελείφθη»². Τοῦτο ἐν μέρει μόνον, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἶναι ἀκριβές. Τὸ μνημεῖον ὑπέστη βεβαίως πολλὰς ἀλλοιώσεις κατὰ τὴν μακροαίωνα χρησιμοποίησίν του ὡς τζαμίου, ὅπως ἐπίσης καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὸ 1912 χρόνους, ὅποτε τούτο ἀπεδόθη καὶ πάλιν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν. Πάντως ὅμως ὁ ἐξετάζων μετὰ προσοχῆς αὐτὸ θὰ δυνήθη καὶ εὐχερῶς νὰ διακρίνη τὰ ἀρχικά του μέρη καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς νὰ ἐπιτύχη μὲ πολλὴν ἀσφάλειαν.

Ἐς ἴδωμεν πρῶτον τὸ μνημεῖον ὅπως ἔχει σήμερον (πίν. Α, 1,2) βοηθούμενοι ἀπὸ τὰ ἐνταῦθα παρατιθέμενα σχέδια, εἰς τὰ ὁποία τὰ μὲν ἀρχικά μέρη σημειοῦνται διὰ συνεχοῦς μέλανος, αἱ δὲ μεταγενέστεραι προσθήκαι καὶ μεταβολαὶ διὰ πλαγίων γραμμῶν.

Τὸ μνημεῖον ἀποτελεῖται ἐκ δύο ἐπαλλήλων ὀρόφων, ἀπὸ τὸν ναὸν δηλαδὴ καὶ ἀπὸ τὴν κάτωθεν αὐτοῦ κρύπτῃν.

Ὁ ναὸς (εἰκ. 2, 4, 5) εἶναι, ὑπὸ τὴν σημερινὴν του μορφήν, τετράγωνον σχεδὸν οἰκοδόμημα ἐσωτερικῶν διαστάσεων, ἄνευ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, 14,05 × 13,65 μ. Ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς κεντρικοῦ κλίτους, περιβαλλομένου κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν, ὑπὸ στοᾶς εἰς σχῆμα II. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τῆς στοᾶς ἔχει προστεθῆ εἰς νεωτάτους χρόνους εἶδος ἐπιμήκους καὶ στενοῦ ὑελοφράκτου νάρθηκος. Καὶ τὸ κεντρικὸν κλίτος καὶ ἡ γύρω αὐτοῦ στοὰ φέρουσι ξυλίνην στέγην, ἣ ὁποία ἐσωτερικῶς ἀποκρύπτεται ἀπὸ τουρκικῶν χρόνιων ξυλίνην ὀροφὴν (ταβάνι).

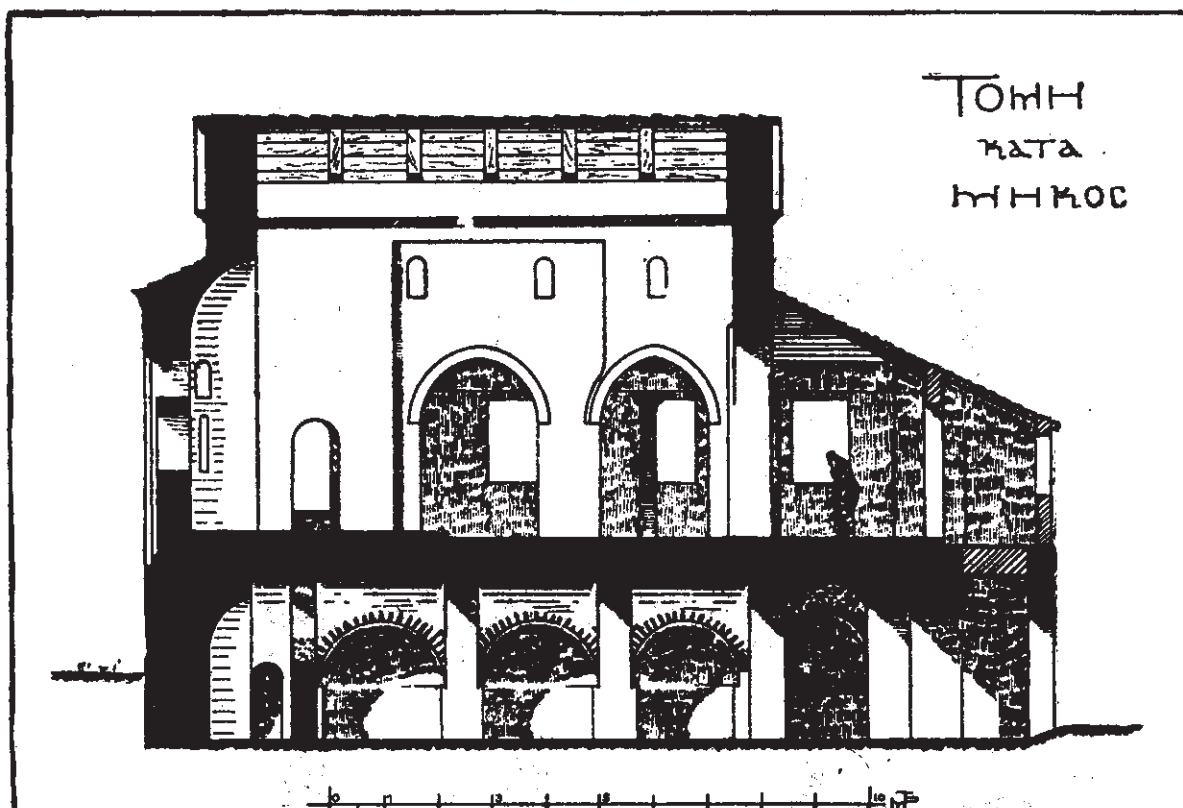
Τὸ κεντρικὸν κλίτος ἀπολήγει ἀνατολικῶς εἰς ἀψίδα ἐξωτερικῶς πεντάπλευρον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνοίγονται ἀνὰ τρία παράθυρα εἰς δύο ἐπαλλήλους σειράς. Εἰς ἐκάστην τῶν

πόλλου, σ. 315 κ.ἐξ. Πρβ. καὶ σ. 330), ἔπου καὶ ὁ κ. Λάσκαρης ἀμφισβητεῖ ἐπίσης τὸν ταυτισμὸν τοῦ εἰς τὰ κείμενα ἀναφερομένου ναοῦ τῶν Ἄσωμάτων πρὸς τὸν σήμερον καλούμενον τῶν Ταξιαρχῶν.

¹ Β. Μυστακίδης εἰς τὸ περιεδ. τοῦ Ἑλλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, 27, 1900, 270.

² Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄνωτ. 91 κ.ἐξ.

μακρῶν πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εὐρίσκονται δύο ἀνοίγματα, διὰ τῶν ὁποίων τοῦτο συγκοινωνεῖ πρὸς τὰ ἐκατέρωθεν σκέλη τῆς στοᾶς. Ταῦτα φέρουσι τώρα ὀξυκόρυφα τόξα τουρκικῆς μορφῆς, τοῦτο δὲ μετ' ἄλλων τινῶν ἐνδείξεων ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἀνοίγματα ἦσαν ἀρχικῶς στενωτέρα διευρυνθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τῆς στοᾶς ἀπολήγουσι πρὸς Ἀνατολὰς εἰς δύο τετράγωνα διαμερίσματα, καλυπτόμενα ὑπὸ ἡμισφαιρικῆς ὀροφῆς. Τούτων τὸ βόρειον ἐχρησίμευσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, φαίνεται, ὡς Πρόθεσις, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ προεξέχουσα τρίπλευρος ἐξωτερικῶς ἀψίς, ἀντίστοι-

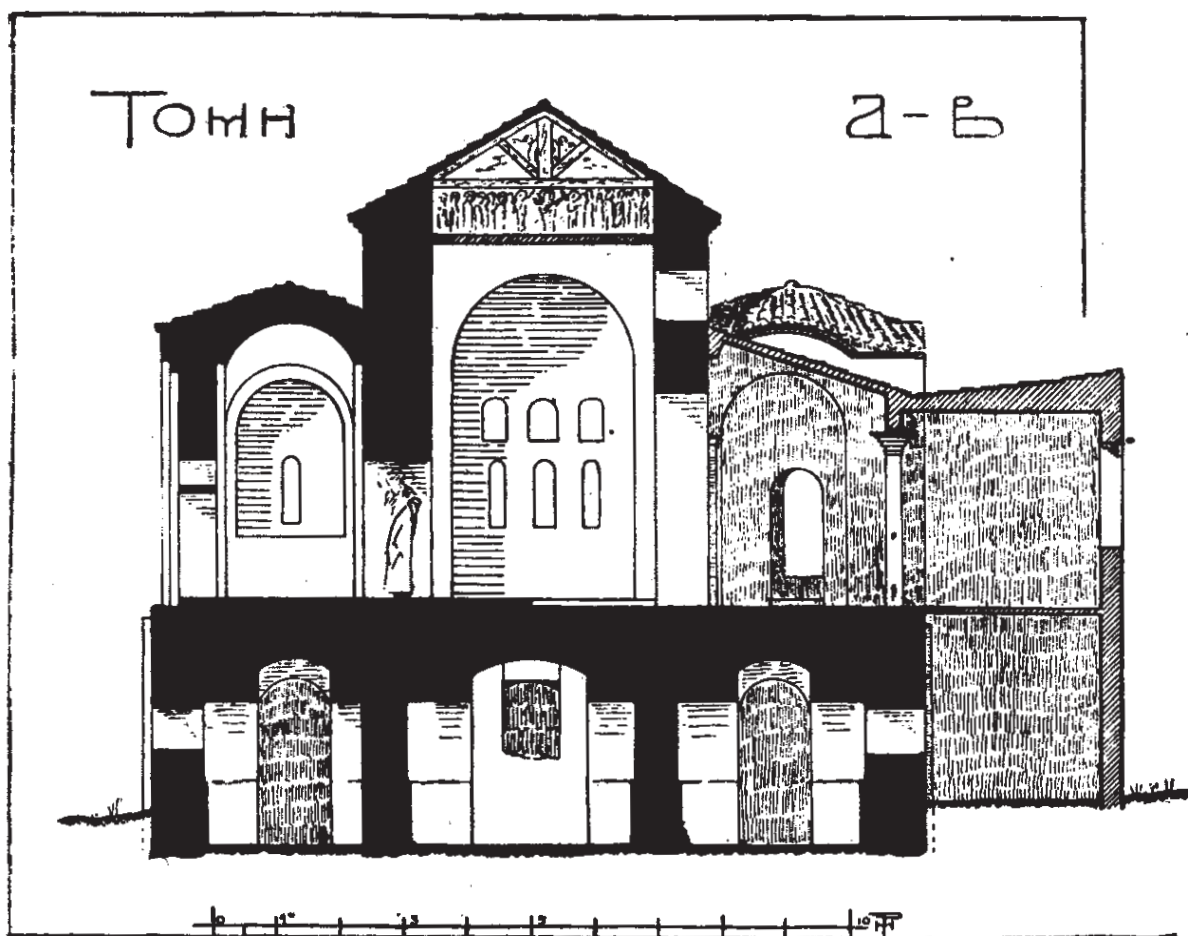


Εἰκ. 4. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Τομή κατὰ μῆκος (σημερινή μορφή).

χος τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα, τὸ χρησιμοποιούμενον ὡς Διακονικὸν ἢ Σκευοφυλάκιον. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐκ τῆς ἐλλείψεως προεξεχούσης ἀψίδος εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα προκύπτει ἀρκετὴ ἀσυμμετρία εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος (πίν. Α, 2 καὶ εἰκ. 6). Αὕτη ὁμως δὲν εἶναι ἡ μόνη ἐκεῖ ὑπάρχουσα, διότι καὶ τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν κλειόντων τὰ διαμερίσματα ταῦτα πρὸς Δυσμᾶς εἶναι διάφορον καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τυφλά τόξα, τὰ ὑποβαστάζοντα τὴν ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν, εἶναι περισσότερον κανονικὰ εἰς τὸ νότιον διαμέρισμα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὸ βόρειον διαμέρισμα ἐγένοντο ἐπισκευαὶ εἰς βυζαντινοὺς χρόνους, κατὰ τὰς ὁποίας προσετέθη καὶ ἡ προεξέχουσα ἀψίς τῆς Πρόθεσεως. Ἡ ἐπιβεβαίωσις ὁμως τῆς λείαν, ὡς νομίζω, πιθανῆς εἰκασίας ταύτης δὲν δύναται νὰ γίνῃ πρὸ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ παχυτάτου τουρκικοῦ κονιάματος τοῦ καλύπτοντος ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τὸ μνημεῖον.

Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς βορείας στοᾶς (πίν. Α, 1) ἀποτελεῖτο ἐκ συνεχοῦς τοίχου φέροντος ἐξωτερικῶς τυφλὰ ἐπάλληλα τόξα, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθη ἕν κατά τὸ πρὸς Α ἄκρον καὶ ἡμισυ ἀκόμη πλησίον αὐτοῦ. Τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ τοίχου τούτου εἶναι τουρκικῶν χρόνων, πλὴν τῆς ΒΔ γωνίας, ὅπου διασώζεται ὁ ἀρχικὸς τετράπλευρος πεσσός.

Τὸ ἀντίστοιχον σκέλος τῆς στοᾶς, δηλαδὴ τὸ πρὸς Ν (εἰκ. 7 πρβ. καὶ εἰκ. 1), ἦτο ἀνοιχτόν, ἢ δὲ στέγη του ὑποβαστάζεται ὑπὸ τριῶν μαρμαρίνων κίονων, οἱ ὅποιοι δια-

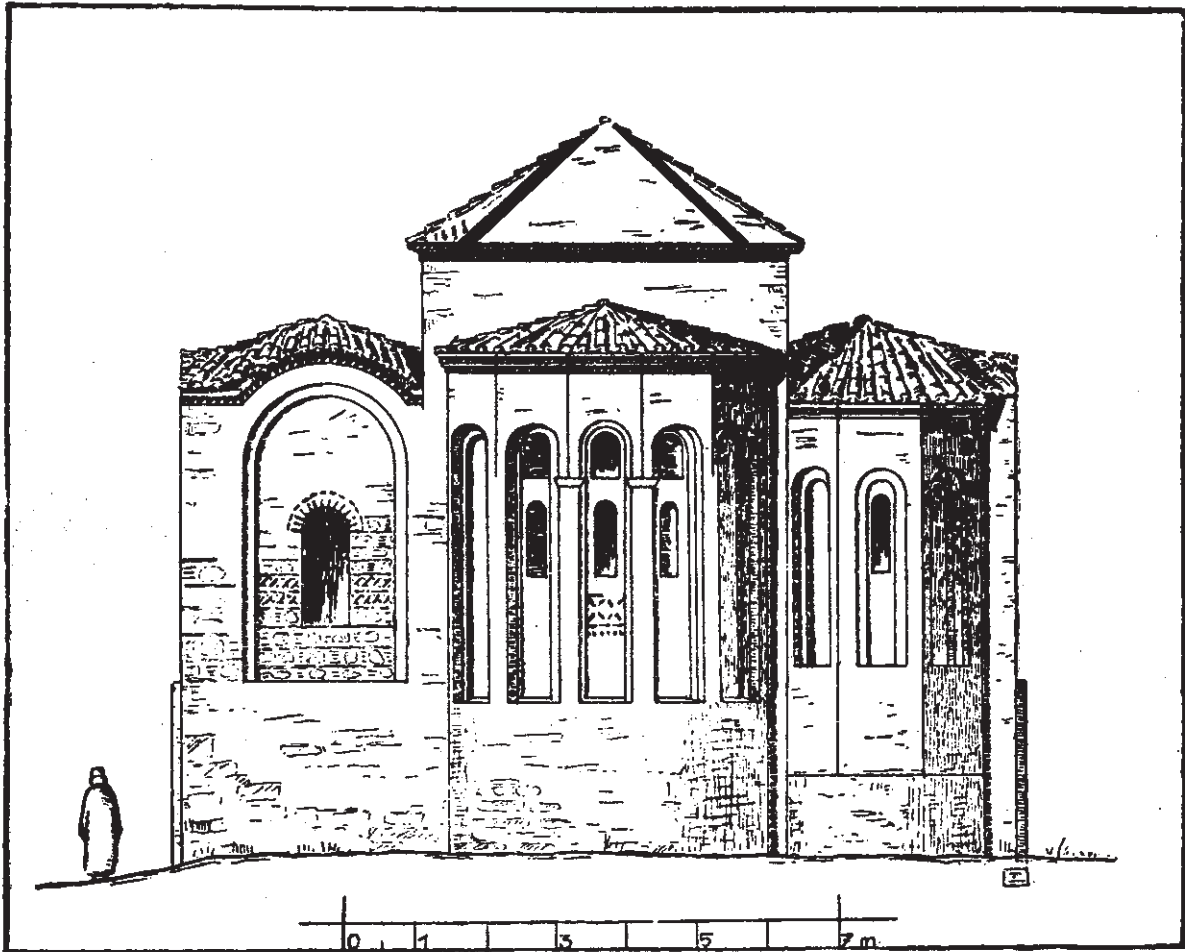


Εἰκ. 5. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Τομὴ κατὰ πλάτος (σημερινὴ μορφή).

τηροῦνται εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν. Εἰς τοὺς κορμούς τῶν κίονων τούτων διακρίνονται, εἰς ὕψος 1,10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, αἱ ἐγκοπαί, αἱ χρησιμεύουσαι διὰ τὴν στερέωσιν θωρακίων ἢ καὶ ἀπλῶν ἴσως ξυλίνων καγκέλλων. Πρόκειται λοιπὸν ἐκεῖ περὶ ἀνοιχτῆς στοᾶς, τὴν ὁποίαν σήμερον ἀποκρύπτει ὁ εἰς νεωτάτους χρόνους ἔξω καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὴν κτισθεὶς τοίχος χάριν διευρύνσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ.

Ἡ δυτικὴ τέλος πλευρὰ τῆς εἰς σχῆμα Π στοᾶς, τῆς περιβαλλούσης τὸ κεντρικὸν κλίτος, φράσσεται ὑπὸ νεωτέρων χρόνων τοίχου, πρὸ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὁ νεώτατος ἐπίσης στενὸς ὑελόφρακτος νάρθηξ (πίν. Α, 1).

Τοιχογραφία. Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς περιγραφῆς τοῦ ναοῦ, ὡς οὗτος ἔχει σήμερον, δεόν νὰ προσθέσωμεν ὅτι εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα σώζεται τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως, εἰς δὲ τὸ ἀντίστοιχον δυτικὸν τῆς Σταυρώσεως¹. Ἐπίσης εἰς τὸ τέξον τοῦ ἀνοίγματος, διὰ τοῦ ἑποίου συγκοινωνεῖ τὸ Ἴερόν πρὸς τὸ βόρειον διαμέρισμα, δηλαδὴ τὴν Πρόθεσιν, σώζονται δύο λίαν ἀμαυραὶ μορφαὶ ἁγίων, δυνάμεναι ν' ἀναχθούν, ὡς δεικνύει ἡ τέχνη των, εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα. Ἀσφαλῶς ὑπὸ τὰ παχέα τουρκικὰ κονιά-



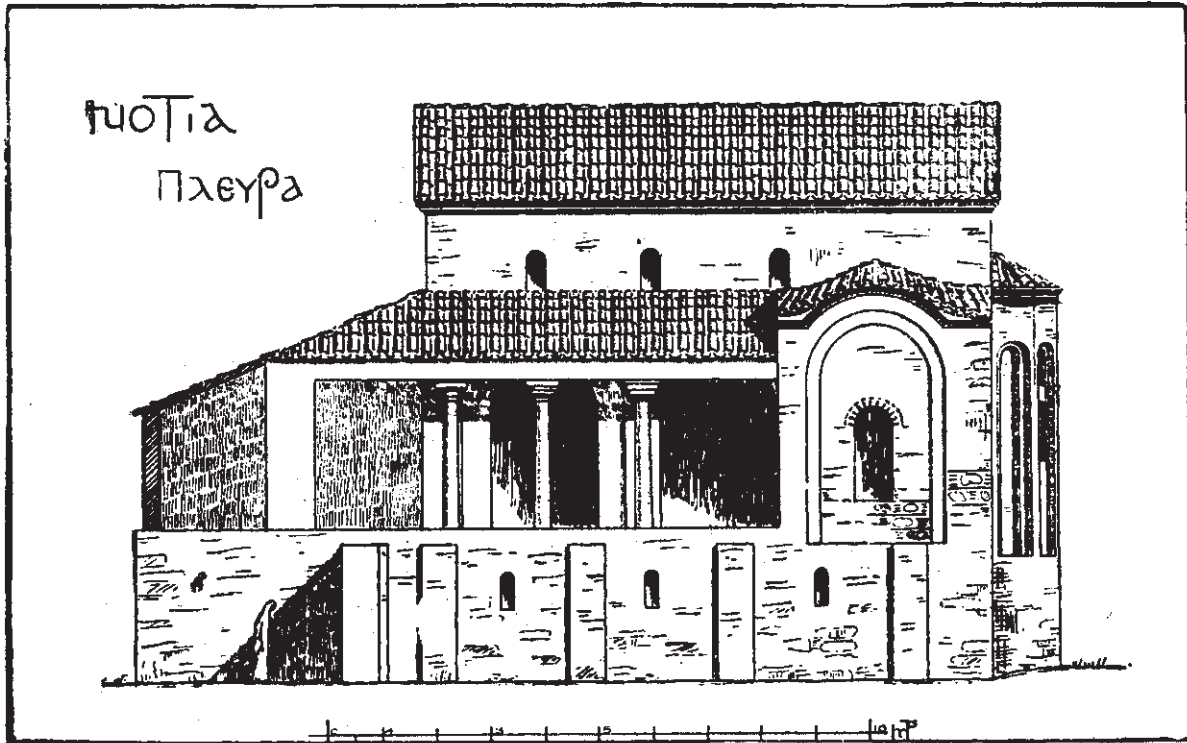
Εἰκ. 6. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Ἀνατολικὴ πλευρά.

ματα, τὰ καλύπτοντα τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, θὰ σώζονται καὶ ἄλλα τμήματα τῆς διὰ τοιχογραφιῶν διακοσμῆσεως τοῦ μνημείου.

Ἡ κρύπτη (εἰκ. 3) ἔχει τὰς αὐτὰς ἀκριβῶς μὲ τὸν ναὸν διαστάσεις. Εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν πρόκειται περὶ κρύπτῃς, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἰσογείου τοῦ ναοῦ. Ὅτι δὲ αὕτη οὐδέποτε εὑρίσκετο ὑπὸ τὸ ἔδαφος δεικνύουσι ὅχι μόνον τὰ κατὰ τὰς τρεῖς

¹ Αἱ τοιχογραφίαι αὐταὶ δὲν εἶναι κάτωθεν ὁραταί, διότι τὰς ἀποκρύπτει ἡ τουρκικὴ ξυλίνη ὁροφή. Τὰς εἶδον τὸ 1927, εἰσελθὼν ἀπὸ τὴν στέγην:

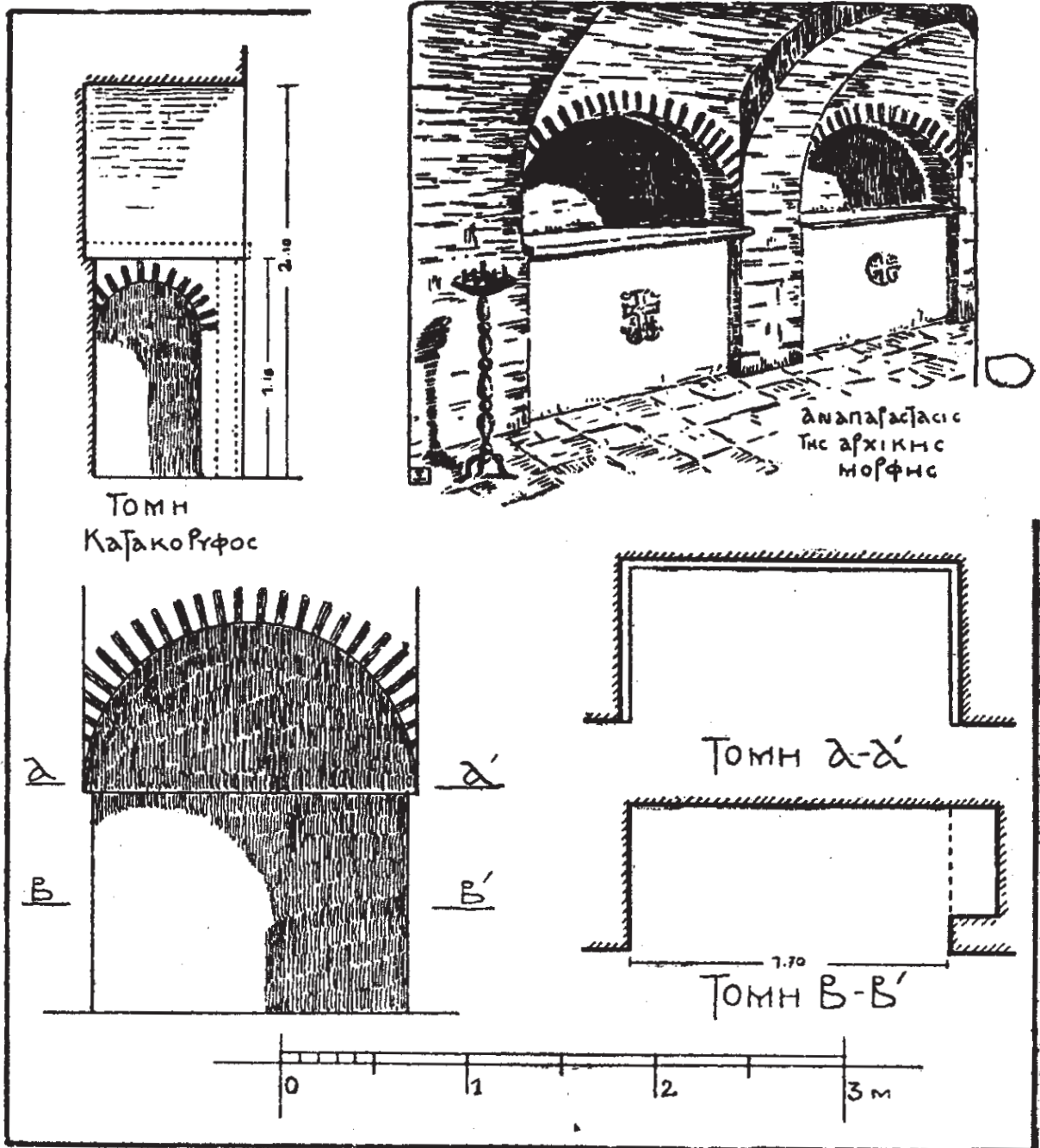
αὐτῆς πλευρᾶς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν, στενὰ καὶ ἐπιμήκη παράθυρα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἐξωτερικῶς στηριζόμενα, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὑπόστεγα. Ἡ διάταξις τῆς κρύπτῃς ἐσωτερικῶς ἀνταποκρίνεται περίπου πρὸς τὴν διάταξιν τοῦ ὑπερκειμένου ναοῦ. Εἰς τὸ πρὸς Δ δηλαδὴ μέρος ὑπάρχει ἐγκαρσία καμάρα, θαίνουσα ἀπὸ Β πρὸς Ν καὶ ἀνταποκρινομένη εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς εἰς σχῆμα Π στοᾶς τοῦ ὑπεράνω ναοῦ. Μετὰ τὴν ἐγκαρσίαν αὐτὴν στοᾶν ὑπάρχουσι τρεῖς ἄλλαι θαίνουσαι ἀπὸ Δ πρὸς Α καὶ ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος τοῦ ὑπερκειμένου ναοῦ καὶ εἰς τὰ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ



Εἰκ. 7. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Νοτία πλευρὰ (ἄνευ τῶν προσκισμάτων).

σκέλη τῆς στοᾶς. Ἡ βορεία στοᾶ τῆς κρύπτῃς, καθὼς καὶ ἡ μεσαία, ἀπολήγουν ἀνατολικῶς εἰς ἐξαιρετικῶς χονδράς, ἐξωτερικῶς δὲ ἡμικυλινδρικός ἀψίδας, αἱ ὅσαι χρησιμεύουν ὡς βάσεις εἰς τὰς ἀντιστοίχους τοῦ ὑπεράνω ναοῦ, τὴν πεντάπλευρον δηλαδὴ κεντρικὴν καὶ τὴν τρίπλευρον τοῦ βορείου διαμερίσματος. Ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν τοῦ υποβάθρου αὐτοῦ τῆς βορείας ἀψίδος θὰ ἠδύνατό τις νὰ συναγάγη ὅτι ἡ ἀσυμμετρία, τὴν ὁποίαν παρατηρήσαμεν εἰς τὸν ναόν, ἢ προερχομένη ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀντιστοίχου προεξεχούσης ἀψίδος εἰς τὸ νότιον τετράγωνον διαμέρισμα, ὑπῆρχεν ἀρχικῶς εἰς τὸ μνημεῖον καὶ δὲν προέρχεται ἀπὸ μεταγενεστέραν διασκευὴν. Τὸ ἐξαιρετικὸν ὅμως πάχος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ τούτου υποβάθρου, ἐνῶ ἢ εἰς αὐτὸ ἀνταποκρινομένη ἡμικυκλικὴ κόγχη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς κρύπτῃς εἶναι λίαν ἀδαθῆς, ἐνισχύει τὴν ὑπόνοιαν περὶ μεταγενεστέρως πιθανῶς προσθήκης καὶ τοῦ υποβάθρου καὶ τῆς ὑπεράνω αὐτοῦ τριπλεύρου ἀψίδος, προσθήκης ὅμως γενομένης, ὡς ἤδη εἶπομεν, εἰς βυζαντινοὺς χρόνους.

Αἱ δύο κόγχαι, εἰς τὰς ἐποίας ἀπολήγουν πρὸς Α ἢ βορεία καὶ ἡ κεντρικὴ στοὰ τῆς κρύπτης, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ μικρὸν τετράγωνον διαμέρισμα, ἔπου τελειώνει πρὸς Α



Εἰκ. 8. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Οἱ τάφοι τῆς κρύπτης.

ἡ νοτιὰ στοὰ, ἐγρησίμευον, χωρὶς ἀμφιβολίαν, ὡς ὄστεοφυλάκια. Τοῦτο ἀποδεικνύει, εἰς τὴν μεσαίαν ἰδίως στοάν, ὁ τοῖχος ὁ φράσων τὴν κόγχην, εἰς τὸν ὅποιον ἀνοίγεται μικρὸν τετράγωνον παράθυρον. Ὁ τοῖχος αὐτὸς μὲ τὸ μικρὸν παράθυρον ἀποκλείει κατὰ

τρόπον αναμφισβήτητον τὴν τυχὸν ὑπόθεσιν, ὅτι εἰς τὴν κόγχην ταύτην ἦτο δυνατόν νὰ τελεσθῆ λειτουργία.

Πολλὰς δυσκολίας παρουσιάζει ἡ διάταξις τοῦ πρὸς Δ πέρατος τῆς κρύπτῃς, λόγῳ τῶν ἀλλοιώσεων, τὰς ὁποίας εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπέφερον οἱ Τούρκοι. Πέραν δηλαδὴ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς κρύπτῃς, τὸ πάχος τοῦ ὁποίου εἶναι πολὺ εὐκόλον νὰ προσδιορισθῆ, προχωρεῖ πρὸς Δ στενὴ καμάρα, χρησιμεύουσα ὡς εἴσοδος εἰς τὴν κρύπτῃν. Ἐξωτερικῶς ἡ προεξοχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ὁρατὴ, διότι πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κρύπτῃς ὑπάρχει τουρκικῶν χρόνων προσκίσιμα, χρησιμεῖον τῶρα ὡς ὑπόβαθρον τοῦ ὑπεράνω εὐρισκομένου νεωτέρων χρόνων ὑλοφράκτου νάρθηκος. Τὸν σκοπὸν τῆς καμαροσκεπάστου αὐτῆς προεξοχῆς, τῆς χρησιμεύουσας ὡς εἰσόδου εἰς τὴν κρύπτῃν, κατὰ ἓνα μόνον τρόπον, ἐγὼ τοῦλάχιστον, θὰ ἠδυνάμην νὰ ἐρμηνεύσω. Νομίζω δηλαδὴ ὅτι αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς βᾶθρον, διὰ τὴν, διπλὴν ἴσως, κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ναὸν (εἰκ. 11), καὶ ὑποθέτω ὅτι ἐντὸς τοῦ πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς κρύπτῃς τουρκικοῦ προσκίσιματος σώζονται πιθανῶς ἀκόμη λείψανα τῆς κλιμακῆς ταύτης. Ὅτι εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο θὰ εὐρίσκετο ἡ κλίμαξ ἀνόδου εἰς τὸν ναὸν θεωρῶ βέβαιον, καθ' ὅσον ἡ τοποθέτησις αὐτῆς εἰς ἄλλο μέρος εἶναι ἀδύνατος, καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἦτο προσκεκολλημένη εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς κρύπτῃς.

Ἰδέαν τέλος ἀρκετὰ σαφῆ τῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν θὰ παρουσιάζεν ἡ κλίμαξ αὕτη, δύναται νὰ δώσῃ ἡ διασωζομένη εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Ἀμαγκοῦ τῆς Ἀρμενίας, ὅπου ἡ γενικὴ διάταξις τῆς διωρόφου ἐκκλησίας παρουσιάζει πολλὰς ἀναλογίας πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν¹.

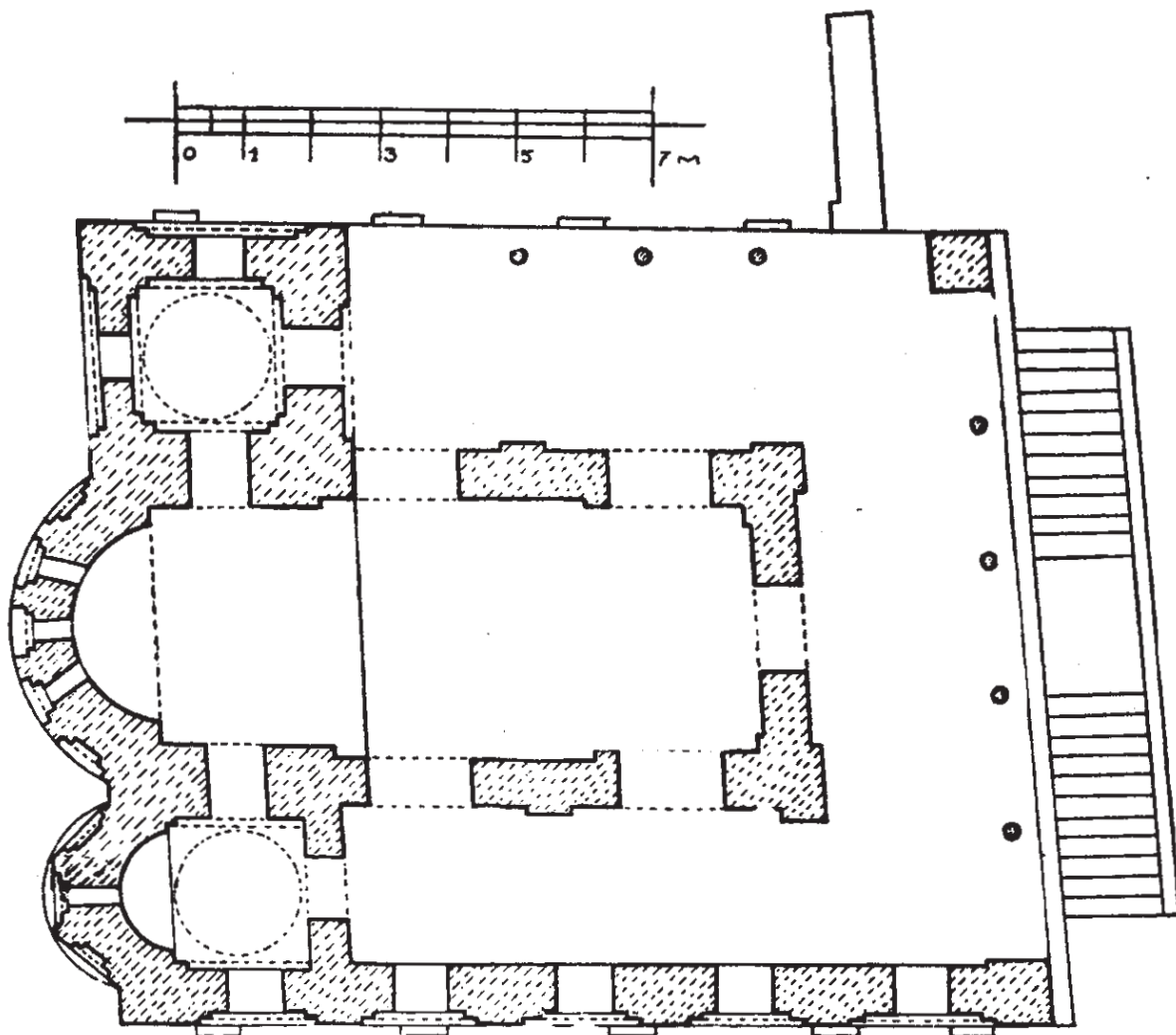
Τάφοι (εἰκ. 8). Κατὰ μῆκος τῶν στοῶν, ἐκατέρωθεν τῶν σχηματιζόντων αὐτὰς τοίχων, ὅπως ἐπίσης καὶ εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν, ἀνοίγονται ὄχι πολὺ βαθεῖς τρίπλευροι χώροι φέροντες ἄνω τόξον. Οὗτοι ἦσαν τάφοι, τῶν ὁποίων τὴν μορφήν δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀναπαραστήσωμεν ἐπὶ τῇ βᾶσει ὀριζομένου ἐνδείξεων ἐκεῖ διατηρουμένων. Ἐντὸς δηλαδὴ ἐκάστου τῶν χώρων τούτων ὑπῆρχε σαρκοφάγος, ὄχι βεβαίως μονόλιθος, ἀλλ' ἀποτελουμένη ἐκ μαρμαρίνης πλακῆς, ἡ ἴσως καὶ τοίχου πλινθίνου, φράσσοντος τὸ ἔμπροσθεν μέρος, καὶ ἐτέρας πλακῆς τοποθετημένης ὀριζοντίως καὶ χρησιμεύουσας ὡς καλύμματος. Ὑπεράνω τῆς σαρκοφάγου ἔμενε τὸ τόξον ἀνοικτόν, ὃ ὅλος δὲ τάφος εἶχε τὴν μορφήν ἀρκοσολίου. Ὅτι ἡ ἀποκατάστασις αὐτῆ, τῆς ὁποίας σαφῆ ἰδέαν δύναται τις νὰ λάβῃ ἀπὸ τὸ παρατιθέμενον σχέδιον, εἶναι ἀσφαλῆς δεικνύουσι καὶ ἀκέραιοι τοιοῦτοι τάφοι μέχρις ἡμῶν διασωθέντες² καὶ πλάκες ἐκ τοιαύτης χρήσεως διατηρηθεῖσαι καὶ ἀλλαγῶν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Θεσσαλονίκην, προσερχόμεναι δὲ ἐκ τάφων ἐντελῶς ἀναλόγων πρὸς τοὺς ἐδῶ ἐξεταζομένους³. Μία λεπτομέ-

¹ Εἰκὼν παρὰ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, II, σ. 704, εἰκ. 67δ. Προχείρως καὶ παρὰ G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, σ. 79, εἰκ. 38.

² Βλ. π. χ. τὸν τάφον εἰς τὸν ἡρειπωμένον ναῖσκον τῶν Ὁμολογητῶν παρὰ τοὺς Ἀμπελοκήπους Ἀθηνῶν: Εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Γ', Α. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος Ἀθηνῶν κλπ. Ἀθῆναι, 1933, σ. 128 κ.έξ. εἰκ. 162, 163. Πρὸς ἐπίσης τὸν τάφον εἰς τὴν Μονὴν Ζωοδόχου Πηγῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνας: Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, σ. 172, εἰκ. 16.

³ Βλ. Ἐπετηρίδα τῆς Ἐπιτελείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 11, 1935, σ. 358, σημ. 3.

ρεια εἰς τοὺς τάφους τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς κρύπτῃς εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας προσοχῆς διὰ τὸ σπάνιον, ὡς νομίζω, αὐτῆς. Εἰς τοὺς περισσοτέρους δηλαδὴ ἐξ αὐτῶν ὑπάρχει εἰς τὴν δυτικὴν των πλευρᾶν ἀβαθὴς ἑρθογώνιος κοιλότης (βάθ. 0,25, πλάτ. 0,55, ὑψ. 105) ἀπολήγουσα ἄνω εἰς τόξον. Τίς ὁ σκοπὸς τῆς κοιλότητος αὐτῆς δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπωμεν. Εἶναι πιθανὸν ὅτι αὕτη κατεσκευάσθη ἴσως, διὰ νὰ ἐπαυξήσῃ τὸ μῆκος τοῦ τάφου.



Εἰκ. 9. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Ἀποκατάστασις τῆς κατόψεως.

Τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ μνημείου (πίν. Α' 1, 2 καὶ εἰκ. 6, 7). Αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν τὴν εἰς τὰ οἰκοδομήματα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνήθη πλαστικὴν διαμόρφωσιν μὲ ἐπάλληλα τόξα, κλιστοὺς κιονίσκους καὶ ὀδοντωτὰς ταινίας, ἀπλᾶς ἢ διπλᾶς, στεφούσας τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ τοιχοδομία, ὅπως αὕτη εἶναι ὀρατὴ εἰς τὰ μέρη, ὅπου ἔχουν καταπέσει τμήματα τοῦ παχυτάτου τουρκικοῦ ἐπιχρίσματος (πίν. Β' 1). Συνίσταται δὲ αὕτη εἰς ἐπάλληλους ζώνας ἐξ ἀκανονίστων λίθων μετὰ παρεντιθεμένων τεμαχίων πλίνθων. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὄψιν εὐρίσκομεν καὶ ζώνας, κοσμουμένας μόνον μὲ πλίνθους, ἐπαναλαμβανούσας τὸ σχῆμα X.

Τὸ εἶδος τῆς τοιχοδομίας τῶν Ταξιαρχῶν, μὲ ἀκανονίστους μικροὺς λίθους καὶ τεμάχια πλίνθων, θὰ συναντήσωμεν καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, καθὼς καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων.

Ἄλλ' εἰς τοὺς Ταξιαρχας ἡ πλαστικὴ διαμόρφωσις τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ὅπως καὶ τὰ πλίνθινα κοσμήματα, παρατηροῦνται μόνον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ εἰκοδομήματος, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸν ναόν. Οἱ τοῖχοι τοῦ ἰσογείου, οἱ ἀντιστοιχοῦντες εἰς τὴν κρύπτην, παρουσιάζουσι τοιχοδομίαν λίαν ἀμελεῆ. Τὴν ἐξήγησιν τῆς διαφορᾶς αὐτῆς μᾶς δίδουν αἱ ἐλαχίστου πάχους παραστάδες, αἱ εὑρισκόμεναι εἰς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν ἐξωτερικὴν πλευρὰν τῆς κρύπτῃς, καὶ τῶν ὁποίων τὸ ὕψος φθάνει μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπερκειμένου ναοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ κατὰ τὸ πρὸς Δ ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κρύπτῃς σφριζόμενος κάθετος πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην τοῖχος. Καὶ αἱ παραστάδες δηλαδὴ καὶ ὁ τοῖχος εἶναι σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι εἰς τὰς δύο πλευρᾶς τῆς κρύπτῃς, βορείαν καὶ νοτίαν, ἐστηρίζετο στοῶς, εἶδος ὑποστέγου, τοῦ ὁποῦ ἡ στέγη ὑπεβάσταζετο ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τῶν παραστάδων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ κίονων ἢ πιθανώτερον ἐπὶ ξυλίνων στύλων. Ὁ κάθετος πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν, κατὰ τὸ δυτικὸν αὐτῆς ἄκρον, τοῖχος ἦτο τὸ πέρασ τῆς κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην στοῶς καὶ σκοπὸν πιθανώτατα εἶχε τὴν προστασίαν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ ψυχροῦ ἀνέμου.

Η ΑΡΧΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Τὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους παρουσίαζε τὸ μνημεῖον, δυνάμεθα, νομίζω, ν' ἀποκαταστήσωμεν μὲ ἀρκετὴν βεβαιότητα (εἰκ. 1, 9-11).

Τὰ δύο ἀνοίγματα ἐπὶ ἐκάστης τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τὰ ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὡς εἶδομεν, διευρυνθέντα, ἀρχικῶς ἦσαν ἀσφαλῶς στενωτέρα καὶ ἔφερον ἄνω τόξα ἡμικυκλικά. Διὰ τῆς σμικρύνσεως τοῦ ἀνοίγματος τῶν δύο τούτων ἐπὶ ἐκάστης πλευρᾶς τόξων ἀποκαθίσταται εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφήν καὶ ἡ ἀβαθῆς ἐσοχὴ, ἡ ὑπάρχουσα εἰς τὴν ἔσω ἐπιφάνειαν τῶν δύο αὐτῶν ἐπιμήκων τοίχων. Τίνα σκοπὸν εἶχεν ἡ ἐσοχὴ αὕτη, ὅπως καὶ ἡ ἔτι ἀβαθεστέρα εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπωμεν. Πιθανῶς αὐταὶ εἶχον διακοσμητικὸν ἀπλῶς χαρακτήρα καὶ ἐφείλονται ἴσως εἰς κάποιαν προσπάθειαν πλαστικῆς διαμορφώσεως τῶν ἐπιφανειῶν.

Ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν σκέλους τῆς εἰς τὸ σχῆμα Π στοῶς, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸ κεντρικὸν κλίτος, δέον, ὡς εἶδομεν, νὰ συμπληρωθῇ συνεχῆς, μέχρι τοῦ πρὸς Δ πέρατος αὐτοῦ. Τὴν συμπλήρωσιν αὐτὴν καὶ τὴν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τοῦ ὄφιν σειρὰν τῶν τυφλῶν τόξων καὶ τῶν παραθύρων ἐπιβάλλουν τὰ διασωθέντα, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, λείψανα (εἰκ. 2, 11).

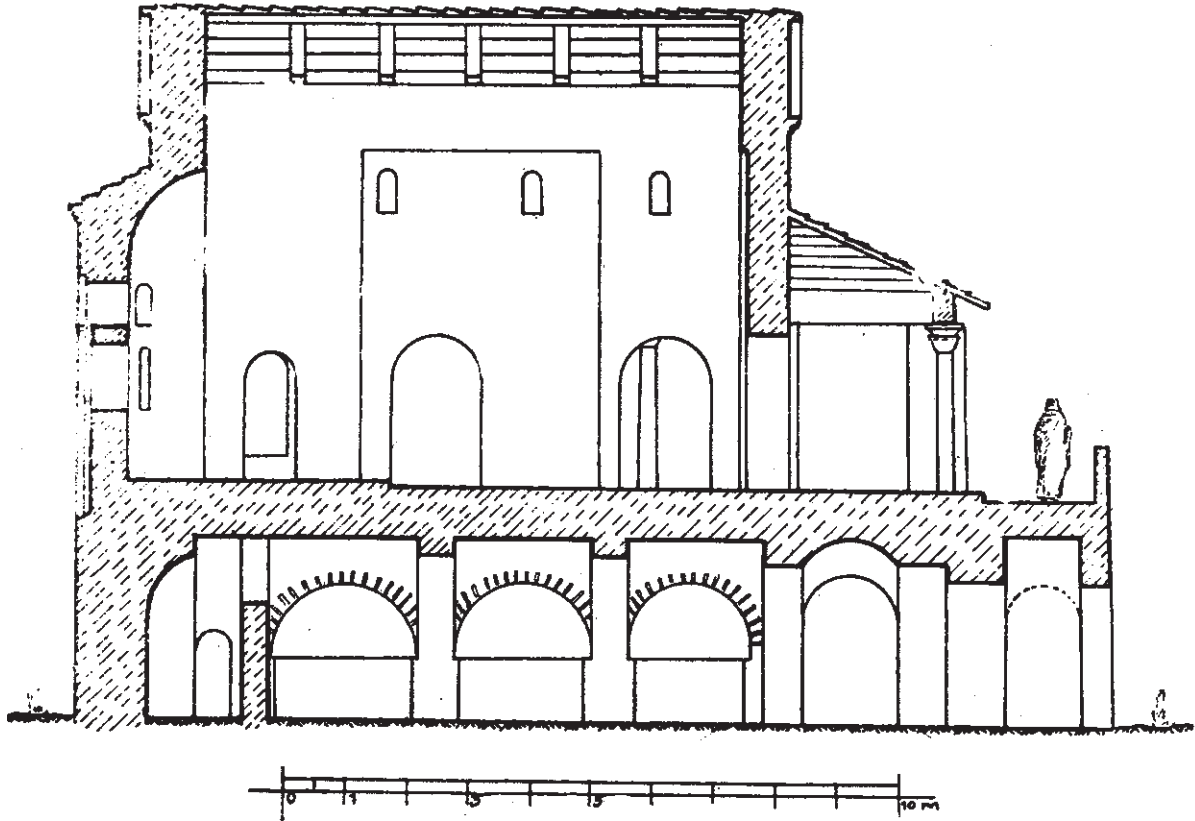
Ἀντιθέτως τὸ νότιον σκέλος τῆς στοῶς εἶδομεν ὅτι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἦτο ἀνοικτόν, τὴν δὲ στέγην τοῦ ὑπεβάσταζον οἱ ἀκόμη τώρα διατηρούμενοι εἰς τὴν θέσιν των τρεῖς μαρμαρίνοι κίονες.

Δυσκολίας παρουσιάζει ἡ ἀποκατάστασις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, διότι οὐδὲν ἔχνοσ ἐκ τοῦ παλατιοῦ κτίσματος διεσώθη ἐκεῖ. Ἄν ὅμως ἔχη τις ὑπ' ὄφει του ἀνάλογα παραδείγματα, δύναται μὲ πολλὴν πιθανότητα νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ πλευρὰ αὕτη ἦτο ἀνοικτὴ, ὅπως καὶ ἡ νοτία, καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ὑπῆρχον καὶ ἐκεῖ κίονες, τέσσαρες πιθανώτατα, ὑπεβάσταζοντες τὴν στέγην. Τὴν ἀποκατάστασιν αὐτὴν καθιστᾷ λίαν

πιθανήν καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν ὀγκώδους τετραπλεύρου περσῶ¹.

Τέλος, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ὅλης ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου, δὲν πρέπει νὰ λησμονήσωμεν τὰς ἐν εἴδει ὑποστέγων στοᾶς, τὰς προσκεκολλημένας, ὡς εἶδομεν, ἔξω τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς κρύπτῃς (εἰκ. 11).

Ὁ ἐξετάζων τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ, ὅπως μὲ ἀρκετὴν νομίζω, πιθανότητα τὴν ἀποκατεστήσαμεν, θὰ παρατηρήσῃ τὴν καταφανῆ δυσαρμονίαν, ἡ ἑποία ὑπάρχει μεταξὺ



Εἰκ. 10. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Τομὴ κατὰ μῆκος. (Ἀποκατάστασις).

τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου σκέλους τῆς στοᾶς, τῆς περιβαλλούσης τὸ κεντρικὸν κλίτος. Ἐνῶ δηλαδὴ τὸ νότιον σκέλος ἔχει τὴν μορφήν ἀνοικτῆς στοᾶς μὲ κίονας, τὸ βόρειον κλείεται μὲ συνεχῆ τοίχον. Ἡ ἔλλειψις ὅμως αὐτῆ ὁμοιομορφίας δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐδῶ. Τὴν εὐρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀνήκοντα εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Μεταξὺ αὐτῶν τὸ σπουδαιότερον εἶναι ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων². Σήμερον ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ ναοῦ τούτου κλείεται μὲ συνεχῆ τοίχον,

¹ Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν, τὴν ἑποῖαν προτείνει ὁ Tafgali, ἐνθ' ἀν. 175 καὶ τοπογραφικὸν διάγραμμα εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου, ὑπάρχει ἡ κιονοστοιχία τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀλλ' ἡ δυτικὴ κλείεται μὲ τοίχον. Τοῦτο δὲν εἶναι πιθανόν, ὅπως ἀποδεικνύουν ἀνάλογα παραδείγματα, τινὰ τῶν ὁποίων θὰ ἔχωμεν τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναφέρωμεν κατωτέρω.

² Πρὸς τὴν κάτοψιν, ἔχει ἀπολύτως ἀκριβῆ, παρὰ Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, Les monuments chrétiens de Salonique, Paris, 1918, πίν. LXII.

προσεκτική όμως εξέτασις τῆς ἐξωτερικῆς τῆς ὄψεως δεικνύει ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχον ἐκεῖ διπλᾶ τῆξα, στηριζόμενα ἐπὶ κιόνων, ὅπως καὶ εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ μνημείου. Τοῦτο δὲ ἐπαθεβαίωνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἐσωτερικῶς εἰς τοὺς τοίχους, τοὺς κτισθέντας μεταγενεστέρως, διὰ νὰ φραχθοῦν τὰ ἀνοίγματα τῶν τόξων, δὲν ὑπάρχουν τοιχογραφίαι. Εἰς τοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους εὐρίσκομεν ἐπίσης τὴν βορείαν στοᾶν κλειομένην διὰ συνεχοῦς τοίχου, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκεῖ κοσμεῖται μὲ σειρὰν ἀβαθῶν τυφλῶν τόξων. Τὸν λόγον τῆς ἀνομοιομορφίας αὐτῆς δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσῃ τις. Ἡ βορεία δηλαδὴ πλευρὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι κλειστή, διὰ νὰ προστατεύῃ τοὺς ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν ἐκ τοῦ μέρους ἐκείνου πνέοντα κατὰ τὸν χειμῶνα ψυχρότατον ἄνεμον, ἐνῶ ἀπεναντίας ἢ ἀνοικτὴ στοᾶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν ἦτο κατὰ τὰς σπανίας χειμερινὰς ἡλιολούστους ἡμέρας θαλπερὸν καταφύγιον. «Ἡ μεγάλη πόλις (δηλ. ἡ Θεσσαλονίκη) ἐξέτιμα τὴν εὐχαρίστησιν τῶν πρὸς τὸν ἥλιον ἐστραμμένων καταφυγίων τούτων»¹.

Εἰς τὴν σχετικῶς μικρὰν ὁμοῦς ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν ὁ συνεχὴς αὐτὸς τοίχος τῆς βορείας πλευρᾶς εἶχε καὶ ἄλλον ἀκόμη λόγον. Ὅπως δηλαδὴ εἶδομεν, τὸ τετράγωνον διαμερισμὰ κατὰ τὸ πρὸς Α ἄκρον τοῦ βορείου σκέλους τῆς στοᾶς ἐχρησίμευσεν ὡς Πρόθεσις. Εἶναι συνεπῶς πολὺ ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν νὰ τελεσθῇ ἡ λειτουργία εἰς χῶρον, μὴ κλειόμενον ὑπὸ τοίχου, ἂν καὶ ἐκεῖ ὑπῆρχε στοᾶ ἀνοικτὴ, ὅπως ἡ νοτία, καὶ μάλιστα κατὰ τὸν χειμῶνα.

Ἡ χρονολογία τοῦ μνημείου δὲν παρουσιάζει, νομίζω, πολλὰς δυσχερείας. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ὁμοιάζει, ὡς εἶδομεν, μὲ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων καὶ τοῦ Ἄγ. Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, πρὸς τὸν ὅποιον πολλὴν δεικνύει συγγένειαν ὁ τρόπος τῆς ἐξωτερικῆς διακοσμήσεως τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, μὲ τὸ ἐντὸς αὐτῶν δι' ὄδοντωτῶν ταινιῶν σχηματιζόμενον μικρότερον τρίγωνον. Τὰ τυφλὰ τῆξα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν πρὸς Β καὶ Ν τοίχων τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ Ἱεροῦ διαμερισμάτων, καθὼς καὶ τὰ εὐρισκόμενα εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν, ὅπως τὰ ἀποκατεστήσαμεν ἐπὶ τῇ βᾶσει τῶν σφῆζομένων τμημάτων, παρουσιάζουσι πολλὰς ὁμοιότητας μὲ τοὺς Ἄγ. Ἀποστόλους.

Τὸ μνημεῖον κατὰ ταῦτα ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα καὶ ὄχι εἰς τὸν 12^{ον}, ὡς ἐνόμιζεν ὁ Diehl². Ἡ κρύπτη τέλος οὐδεμίαν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι εἶναι σύγχρονος πρὸς τὸν ὑπερκείμενον ναόν. Ἡ γνώμη τοῦ Tafrahi, ὅτι αὕτη εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ ναοῦ³, δὲν δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς. Ταύτην, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων ἐνδείξεων, ἀποδεικνύει ἐντελῶς ἀπίθανον ἢ σχεδὸν ἀπόλυτος ὁμοιομορφία ὡς πρὸς τὴν διάταξιν, ἢ ὑπάρχουσα μεταξὺ τῆς κρύπτῃς καὶ τοῦ ὑπερθενοῦ ναοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ τῆς κρύπτῃς, δηλαδὴ ἡ βορεία καὶ ἡ νοτία, ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ ἀνατολικὴ παρουσιάζουν, ὡς εἶπομεν, τοιχοδομίαν ἀμελεστέραν τῆς τοῦ ὑπερκειμένου ναοῦ. Τοῦτο ὁμοῦς εἶδομεν ὅτι ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν τῆς στοᾶς. Ἀνάλογον ἄλλωστε φαινόμενον, προσερχόμενον ἀπὸ τὴν ἰδίαν αἰτίαν, παρατηρεῖται καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Παρηγορήτισσαν τῆς Ἄρτης⁴.

¹ Millet, L'école grecque, 131.

² Diehl - Le Tournéau - Saladin, ἐνθ' ἄν. 217.

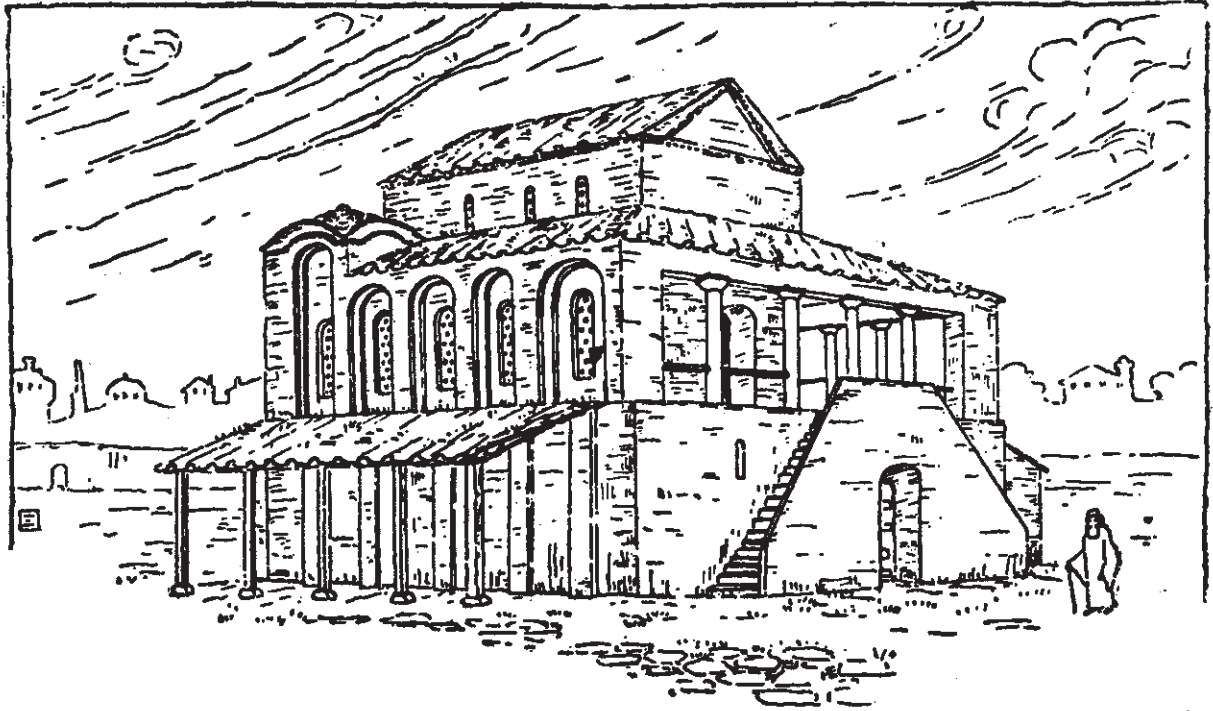
³ Tafrahi, ἐνθ' ἄν. 175.

⁴ Βλ. Α. Ὁρλάνδον εἰς τὸ Ἀρχαιολ. Δελτίον, 5, 1919, 11 κ.εξ., ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα παραδείγματα.

ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΜΟΝΗΣ:

Προτού κλείσωμεν τὸ περὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν κεφάλαιον, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκθέσωμεν μερικὰς εἰκασίας, τὰς ὁποίας γεννᾷ εἰς ἡμᾶς ἡ ὑπὸ τὸν ναὸν κρύπτη, τὸ ἰσόγειον δηλαδὴ μὲ τοὺς τάφους.

Εἶναι γνωστοὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πολυάριθμοι ναοὶ καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀποτελούμενοι ἐκ δύο ὀρόφων, ἐκ τοῦ κυρίως δηλαδὴ ναοῦ καὶ ἐκ τῆς κάτωθεν αὐτοῦ κρύπτης, κατὰ τὸ πλεῖστον ἰσογείου¹.



Εἰκ. 11. Ναὸς Ταξιαρχῶν. Πιθανὴ ἀρχικὴ μορφή τῆς Β.Α. πλευρᾶς.

Τοὺς διωρόφους αὐτοὺς ναοὺς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν εἰς τέσσαρας ομάδας :

α'. Ναϊσκοὶ-μαυσολεῖα, ἀνήκοντες εἰς βασιλεῖς, ἄρχοντας ἢ πλουσίους ἰδιώτας, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐθάπτοντο ὁ κτίτωρ καὶ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας του. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκει ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Μπογιάννας παρὰ τὴν Σόφιαν², ἴσως δὲ καὶ τὸ Μπουντροῦμ Τζαμί τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ταυτιζόμενον πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Μυρελαίου, τὸ μαυσολεῖον δηλαδὴ τῆς οἰκογενείας τοῦ βασιλέως Ρωμανοῦ τοῦ Λακαπηνοῦ³. Ὁμοίως τέλος χρήσεως ἦτο ἴσως

¹ Τὰ περισσότερα τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων συνεκέντρωσεν ὁ G. Bals ἐν Actes du IVE Congrès Internat. des Études Byzantines, II, Sofia, 1936 (=Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, 10, 1936), 156 κ.ἐξ. Πρβ. καὶ A. Grabar, Martyrium, Paris, 1946, I, 93.

² A. Grabar, L'église de Boïana, Sofia, 1924, πίν. I, IV. Bals, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 157, εἰκ. 85, 86.

³ D. Talbot Rice εἰς τὸ περιοδ. Byzantion, 8, 1933, 151 κ.ἐξ. καὶ μάλιστα Bals, ἐνθ' ἄν. σ. 159, εἰκ. 89 - 92. Ἐπίσης A. Schneider, Byzanz, Berlin, 1936, σ. 65, εἰκ. 24.

καὶ τὸ Μπογδάν Σεράϊ ἐπίσης εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ¹.

β'. Ναοὶ ἐπὶ φρουρίων, ὅπως ὁ ἐπὶ τοῦ λεγομένου φρουρίου τοῦ Ἀσέν παρὰ τὴν Στενήμαχον ² καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐπὶ τοῦ κάστρου τῶν Σερρών ³. Εἰς τοὺς ναοὺς τούτους ὁ κάτω ὄροφος ἐγρησήμευεν ἀναμφιβόλως ὡς τόπος ταφῆς τῶν φονευομένων, ὡς καὶ τῶν κατ' ἄλλον τρόπον ἀποθνησκόντων ἐντὸς τοῦ φρουρίου στρατιωτῶν ⁴.

γ'. Καθολικὰ μονῶν: Ὁσιος Λευκάς ⁵, Δαφνί ⁶, Ὁσιος Μαλέτιος ⁷, Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά ⁸ κ. ἄ.

δ'. Ναῖσκι κοιμητηρίων πλησίον μεγάλων μονῶν, ὅπως εἰς τὸ Δαφνί ⁹, εἰς τὸ Βάτσκοβον τῆς Βουλγαρίας ¹⁰, ἴσως δὲ καὶ ὁ ναῖσκος εἰς τὸ κτήμα Κριεζώτη παρὰ τὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας ¹¹. Εἰς τὴν ἰδίαν τέλος κατηγορίαν θὰ ἰθύνωτο ἴσως νὰ ὑπαχθῆ καὶ ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους εἰς τὰς Καλάμας, ὁ ὁποῖος καὶ τώρα εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ νεκροταφείου τῆς πόλεως. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ οὗτος ἀνήκεν εἰς τὸ κοιμητήριον μονῆς, μὴ ὑπαρχούσης πλέον.

Περισσότεραν σημασίαν διὰ τὴν παρούσαν ἔρευναν ἔχουσιν αἱ δύο τελευταῖαι ὁμάδες, αἱ κρύπται δηλαδή ὑπὸ τὰ καθολικὰ μονῶν, ὅπως καὶ οἱ ναοὶ ἐντὸς τῶν νεκροταφείων μεγάλων μοναστηρίων.

Διὰ τὰς μικρὰς μονάς, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καμπιά, ἡ ὑπὸ τὸν ναὸν κρύπτη θ' ἀπετέλει ἀναμφιβόλως τὸν τόπον ταφῆς τῶν ἀποθνησκόντων μοναχῶν, συγχρόνως δὲ καὶ τὸ ὀστεοφυλάκιον ¹². Διὰ τὰς μεγάλας ὁμοῦς μονάς, τὰς ἐχού-

¹ A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, 1912, σ. 287, εἰκ. 98. Bals, ἐνθ' ἄν. σ. 160, εἰκ. 93.

² A. Grabar, ἐν *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, 1, 1922, σ. 128 κ. ἐξ. εἰκ. 99 - 101. Bals, ἐνθ' ἄν. σ. 158, εἰκ. 87, 88.

³ Τὴν ὑπόγειον κρύπτην τοῦ ναοῦ τούτου ἀπεκάλυψα δι' ἀνασκαφῆς τὸ 1926. Βλ. Π.Α.Ε. 1926, 118 κ. ἐξ. καὶ Ἐπετηρ. Ἐταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν, 3, 1926, 379. Σχέδια καὶ ἀπόψεις τοῦ ναοῦ ἐδημοσίευσεν ὁ S. Bobtchew ἐν *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare*, 7, 1919 - 20, 38 κ. ἐξ., ὅπου ἔμως καὶ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ μνημείου εἶναι λανθασμένη καὶ ἡ μορφή τῆς κρύπτῃς, κεκαλυμμένης τότε ἀκόμη ὑπὸ χωμάτων, ἐντελῶς φανταστικῆ. Ἐκτετε καὶ ἡ κρύπτη κατεχώσθη πάλιν καὶ ὁ ναὸς ἀνεκτίσθη, παραμορφωθείς κατὰ τὸν θλιβερώτερον τρόπον, ὥστε σήμερον τίποτε πλέον νὰ μὴ ἀπομένῃ ἀπὸ τὸ παλαιὸν μνημεῖον.

⁴ Ἡ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς κρύπτῃς ὑπὸ τὸν ναὸν τοῦ κάστρου τῶν Σερρών εὐρεσις πολλῶν ὀστέων ἐπιβεβαιώνει τὴν εἰκασίαν ταύτην.

⁵ R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis*, London, 1901, πίν. 3, 5.

⁶ G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris, 1899, πίν. III.

⁷ Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος, 5, 1939 - 40, σ. 81 κ. ἐξ.

⁸ Schultz - Barnsley, ἐνθ' ἄν. πίν. 57.

⁹ Millet, *Daphni*, σ. 23, εἰκ. 17, 18.

¹⁰ Grabar, ἐν *Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare*, 1, 1922 σ. 109 κ. ἐξ. εἰκ. 83, 84. Bals, ἐνθ' ἄν. σ. 156, εἰκ. 84.

¹¹ Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλ. 5, 1939 - 40, σ. 15 κ. ἐξ. εἰκ. 14. Ἴσως ἐκεῖ νὰ πρόκειται καὶ περὶ ἰδιωτικοῦ μαυσωλείου.

¹² Ὁστεοφυλάκιον εὐρίσκεται, κατὰ τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας, καὶ κάτωθεν τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Βλ. κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τοῦ ναῖσκου τούτου κεφάλαιον.

σας πολυαριθμούς μοναχούς, όπως του Όσιου Λουκά, του Δαφνίου, του Βατοκόβου κ.ά., ή υπό το καθολικόν κρύπτη δὲν θὰ ἦτο ἐπαρκὴς διὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τῶν μοναχῶν, δεδομένου μάλιστα ὅτι εἰς μερικὰ τοιαῦτα καθολικὰ ἢ κρύπτη εἶναι πολὺ μικρά, ὅπως π.χ. εἰς τὸ Δαφνί, ὅπου αὕτη καταλαμβάνει μόλις τὴν ὑπὸ τὸν νάρθηκα ἔκτασιν, ἢ ἢ εἰς τὴν ἀνάλογον θέσιν εὐρισκομένη ὑπὸ τὸ καθολικόν τοῦ Όσιου Μελετίου. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν πλησίον τῶν μεγάλων μονῶν ὑπῆρχον κοιμητήρια μὲ ναὸν διώροφον ἐντὸς αὐτῶν. Ὁ ἄνω ὄροφος, ὁ κυρίως δηλαδὴ ναὸς, ἐχρησίμευε διὰ τὰς ἐπιμνημοσύνας δεήσεις, ὁ δὲ κάτω, δηλαδὴ ἡ κρύπτη, διὰ τὴν ταφὴν ἰσως τῶν ἡγουμένων καὶ διὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν ὁσίων τῶν μοναχῶν μετὰ τὴν ἀνακομιδὴν.

Αἱ κρύπται ὑπὸ τὰ καθολικὰ τῶν μεγάλων μονῶν ἐχρησίμευον, φαίνεται, ὡς τόπος ταφῆς τῶν κτητόρων καὶ ἄλλων ἐπισήμων προσώπων.

Μετὰ τὴν γενομένην κατάταξιν τῶν διωρόφων ναῶν καὶ τὰς ἐπ' αὐτῶν παρατηρήσεις δέον νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν. Ποιοὶ ἐθάπτοντο εἰς τοὺς τάφους τῆς κρύπτῃς; Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αὕτη ἦτο ὁ τόπος ταφῆς τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ. Ὁ σχετικῶς μέγας ἀφ' ἑνὸς ἀριθμὸς τῶν ἐκεῖ κατεσκευασμένων τάφων καὶ ἡ διαρρυθμισὶς ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς κρύπτῃς, ἵνα τοῦτο χρησιμεύσῃ ὡς ὀστεοφυλάκιον, ἀποκλείουσι, νομίζω, ἀπολύτως τοιαύτην σκέψιν. Ἐχρησίμευον οἱ τάφοι οὗτοι διὰ τὴν ταφὴν τῶν ἐνοριτῶν τοῦ ναοῦ; Καὶ τοῦτο θεωρῶ ἐντελῶς ἀπίθανον διὰ πολλοὺς λόγους. Ἡ ταφὴ ἐντὸς τῶν ναῶν, ἂν καὶ ἀπηγορεύετο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπὸ τῶν νόμων, δὲν ἔπαυεν ἐν τούτοις νὰ γίνεται κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους¹. Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διὰ νὰ περιορισθῶ εἰς αὐτὴν μόνον, εὐρέθησαν τάφοι εἰς τὸ δάπεδον πολλῶν ἐκκλησιῶν μὴ μοναστηριακῶν, ὅπως π.χ. εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον, τὸν Ἅγιον Δημήτριον, τὴν Ἁγίαν Σοφίαν, τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκέων κ.ά. Πολλάκις οἱ ἐνοριταὶ ἐθάπτοντο καὶ γύρω τῆς ἐκκλησίας, ὅπως π.χ. εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Καστοριάς, ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ὁποῖου σφίζονται ἀκόμη αἱ προσωπογραφίαι τῶν ἐκεῖ τεθαμμένων². Εἰδικῆ ὁμως κρύπτη διερρυθμισμένη διὰ τὴν ταφὴν τῶν ἐνοριτῶν δὲν εἶναι, εἰς ἐμὲ τοῦλάχιστον, γνωστή.

Κλίνω λοιπὸν νὰ παραδεχθῶ ὅτι ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἦτο πιθανότατα κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς καὶ ὅτι εἰς τὴν κρύπτῃν τοῦ ἐθάπτοντο οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς ταύτης. Ἐχομεν δηλαδὴ ἐνταῦθα παράδειγμα ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τὸν Ἅγιον Νικόλαον στὰ Καμπιά, περὶ τοῦ ὁποῖου ἐγένετο ἤδη ἀνωτέρω λόγος.

Ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου εἶπομεν, αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐξεταζομένη ἐκκλησία ἔφερε πρᾶγματι κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους τὸ ὄνομα τῶν Ἀσωμάτων ἢ Ἀρχαγγέλων ἢ Ταξιαρχῶν. Δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ καταλήξωμεν εἰς τὴν πιθανήν, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, εἰκασίαν, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς ἀγνώστου

¹ Βλ. σχετικῶς Φ. Κουκουλὲν εἰς τὴν Ἑπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 16, 1940, 40 κ.έξ.

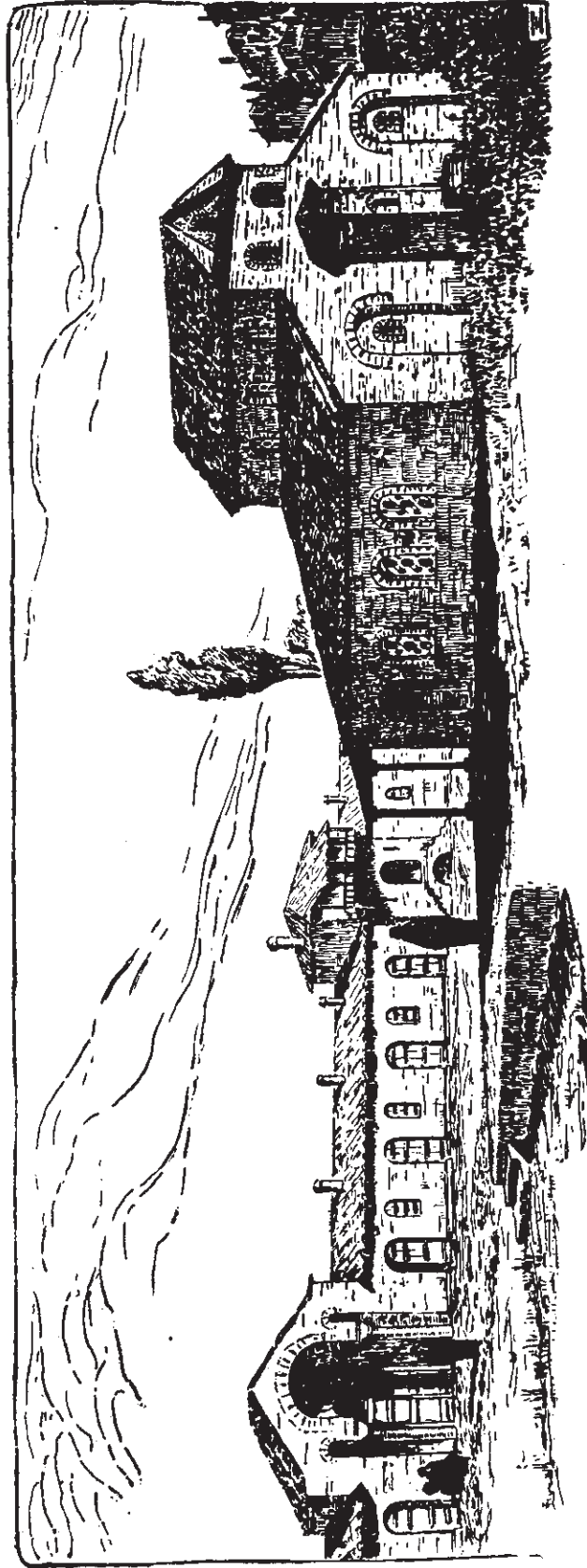
² Βλ. Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλάδος, 4, 1938, 99 κ.έξ., ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα.

σήμερον ὀνόματος, μιᾶς ἀπὸ τὰς πολυαρίθμους εἰς Θεσσαλονίκην ὑπαρχούσας κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκει ἡ σήμερον σφισομένη ἐκκλησία. Τὰς πλείστας τῶν μονῶν αὐτῶν γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὰς πηγὰς¹, ἐλαχίστων δέ, ὅπως τοῦ Λατόμου, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ πιθανῶς, διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν τὰ καθολικά. Ἴσως μεταξὺ τῶν εἰς τὰ κείμενα ἀναφερομένων μικρῶν μονῶν τῆς Θεσσαλονίκης νὰ εἶναι καὶ ἐκείνη, εἰς τὴν ἑποίαν ἀνήκεν ὁ σήμερον καλούμενος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν.

¹ Ἐναγραφὴν τούτων παρέχει ὁ Tafrahi, Topogr. 194 κ.εξ.

Β΄.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΟΡΦΑΝΟΣ



Εἰκ. 12. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὁρφάνος. Ἡ Αποκατάστασις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προπύλαιου.

Β'. ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΟΡΦΑΝΟΣ

Ο ναϊσκος ούτος εὑρίσκαται ἐντὸς περιοχῆς μεταξὺ τοῦ πρὸς Β τέρματος τῆς ὁδοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τῆς δυτικῶς αὐτῆς σχεδὸν παραλλήλου ὁδοῦ Ἡροδότου (εἰκ. 14).

Ἡ περὶ τοῦ ὀρφανοτροφείου παράδοσις.

Πάντες εἰ μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ ναϊσκου γράφαντες ἀκολουθοῦν τὴν γνώμην τοῦ Χατζῆ Ἰωάννου, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν οὗτος ἀνήκειν εἰς μονήν, οὕσαν ἄλλοτε ὀρφανοτροφεῖον, ἐκ ταύτης δὲ ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα Ἅγιος Νικόλαος Ὀρφανός¹. Τὴν γνώμην του ταύτην ἐστήριξεν ὁ Χατζῆ Ἰωάννου εἰς τὴν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουσαν παράδοσιν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ δύο χωρίων τῆς διηγήσεως τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν ἀλώσεως τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἤδη σημειώσει πρὸ αὐτοῦ ὁ Tafel².

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν τὰ δύο αὐτὰ χωρία τῆς διηγήσεως τοῦ Εὐσταθίου. Εἰς τὸ πρῶτον γίνεται ἀπλῶς μνηεῖα μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ μυροβλύτου, κειμένης κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, ἔξω τῆς Χρυσῆς πύλης, ἢ ὁποῖα εὑρίσκετο, ὡς γνωστὸν, κατὰ τὸ πρὸς Δ τέρμα τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ³. Κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Εὐσταθίου, κατὰ τὸ τελευταῖον δηλαδὴ τέταρτον τοῦ 12ου αἰῶνος, ἡ μονὴ αὕτη φαίνεται ὅτι ἦτο ἐγκαταλειμμένη καὶ ἠρειπωμένη, «εἰς τὸ καλὸν ποτε σεμνεῖον»⁴. Ὡς γίνεται ὁμοῦ φανερόν, ἢ ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἠρειπωμένη αὕτη μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου οὐδεμίαν δύναται νὰ ἔχῃ σχέσηιν μὲ τὸν ἀπαρχολοῦντα ἡμᾶς ναϊσκον, ἐφ' ὅσον ἀφ' ἑνὸς μὲν εὑρίσκετο εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἔξω τοῦ τείχους καὶ εἰς ἀρκετὴν μάλιστα ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐσταθίου λεγόμενα.

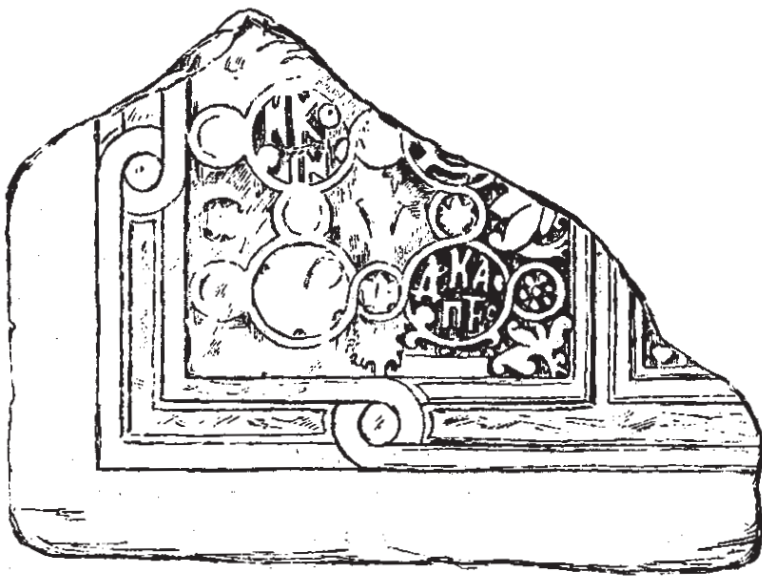
¹ Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. 62 κ.εξ.

² Th. Tafel, De Thessalonica ejusque agro, dissertatio geographica, Berolini, 1839, 141 κ.εξ.

³ Tafel, Topogr. 102 κ.εξ. Πρὸς καὶ τὸ εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου τοπογραφικὸν διάγραμμα.

⁴ Τὸ χωρίον δλόκληρον ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἀπὸ γοῦν τῆς χρυσοῦς πύλης τῆς περὶ δυσμᾶς ἀφιέμενα βέλη ἐκ τόξων ἐφύλασσαν μετέωρον τὸ πτερόν ἕως καὶ εἰς τὸ καλὸν ποτε σεμνεῖον, ὃ περιεῖπεν ὁ μυροβλύτης μέγας Νικόλαος, καὶ ἐνέπιπτον ταῖς τῶν βαρβάρων σκηναῖς». Th. Tafel, Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula, Francofurti ad Moenum, 1832, σ. 290. 89 κ.εξ. (Εἰς τὴν ἐκδ. τῆς Βόννης μετὰ τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ, σ. 451. 15 κ.εξ.)

Ἄλλὰ καὶ τὰ ἐκ τοῦ δευτέρου χωρίου τῆς διηγήσεως τοῦ Εὐσταθίου, τὸ ὁποῖον ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ προηγούμενον, ἐξαγόμενα συμπεράσματα δὲν εἶναι διόλου πειστικά. Εἰς αὐτὸ γίνεται λόγος περὶ Ἑλλήνων, ἐπιτιθεμένων κατὰ τῶν πολιορκούντων τὴν πόλιν Νορμανδῶν ἀνευ τῆς ἀδείας τοῦ στρατηγοῦ. Διὰ νὰ διαφύγουν δὲ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ, κατεπήδων ἀπὸ τὰ τείχη καὶ ἠγωνίζοντο οἱ περισσότεροι ἄοπλοι. Μεταξὺ αὐτῶν ἦσαν καὶ «παῖδες τοῦ μυροβλύτου ἄλλοι τε, καὶ ἐκ τῆς τῶν Σέρβων τεθέντες αὐτῶ»¹. Ὁ Tafel, ἄγνωστον διὰ ποῖον λόγον, ὑπέθεσεν ὅτι οἱ ἀγωνιζόμενοι ἦσαν μοναχοί, μετ' αὐτῶν δὲ κατατάσσει καὶ τοὺς «παῖδας τοῦ μυροβλύτου», ἀμφιβάλλον μόνον ἂν πρόκειται περὶ τοῦ μυροβλύτου Ἀγ. Νικολάου ἢ περὶ τοῦ μυροβλύτου Ἀγ. Δημητρίου². Ὁ Χατζῆ Ἰωάννου, χωρὶς πλέον ἀμφιβολίαν, νομίζει ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Ἀγ. Νικολάου, ἐπαναλαμβάνει τὴν ἀστήρικτον γνώμην τοῦ Tafel περὶ μοναχῶν καὶ παραδέχεται ὅτι οἱ



Εἰκ. 13. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός. Πλάξ ἐκ σαρκοφάγου ἀπολεσθεῖσα.

«παῖδες τοῦ μυροβλύτου» εἶναι οἱ ὄρφανοὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγ. Νικολάου, τὴν ὁποίαν ταυτίζει πρὸς τὸν σημερινὸν Ἀγ. Νικόλαον τὸν Ὀρφανόν³. Τὸν ὑπὸ τοῦ Χατζῆ Ἰωάννου γενόμενον αὐτὸν ταυτισμὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ ναύτου, Ἀγ. Νικόλαος ὁ Ὀρφανός, πρὸς τὴν ἀνύπαρκτον παλαιὰν μονὴν-ὄρφανοτροφεῖον (Ἀγ. Νικόλαος τῶν ὄρφανῶν), παρεδέχθησαν ἀσυζητητὶ καὶ ὁ Παπαγεωργίου⁴ καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Tafali⁵.

Τὰ πράγματα ὅμως δὲν εἶναι τόσο ἀπλά. Ὅπως δύναται ν' ἀντιληφθῇ ὁ μετὰ

προσοχῆς ἐξετάζων τὸ δεύτερον χωρίον τοῦ Εὐσταθίου, εἰς αὐτὸ οὐδεὶς γίνεται λόγος οὔτε περὶ μοναχῶν, ὡς εἶχε νομίσαι ὁ Tafel, οὔτε περὶ ὄρφανῶν, ὡς ἠρμήνευεν ὁ Χατζῆ Ἰωάννου τὴν φράσιν «παῖδες τοῦ μυροβλύτου». Βεβαίως δὲν δύναται τις ν' ἀποφανθῇ μετ' ἀσφαλείας ἂν οἱ κατὰ τῶν Νορμανδῶν ἐπιτιθέμενοι ἦσαν στρατιῶται ἢ πολῖται. Τὸ «ἡμέτεροι»

¹ Τὸ χωρίον εἶναι τὸ ἑξῆς: «Ὅτι δὲ ἐξέτρεχον οἱ ἡμέτεροι, καταπηδῶντες ἐκ τῶν τειχέων, ὡς οὐκ ἂν εἰδείη ὁ εἰρηνικὸς στρατηγός, ψιλοὶ δπλαὼν οἱ πολλοί, καὶ ἠνδραγαθίζοντο, ἐν οἷς καὶ παῖδες τοῦ μυροβλήτου ἄλλοι τε καὶ ἐκ τῆς τῶν Σέρβων τεθέντες αὐτῶ». Tafel, Eustathii opuscula, σ. 291. 1 κ.έξ. (Ἐκδ. Βόννης, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 451. 92 κ.έξ.).

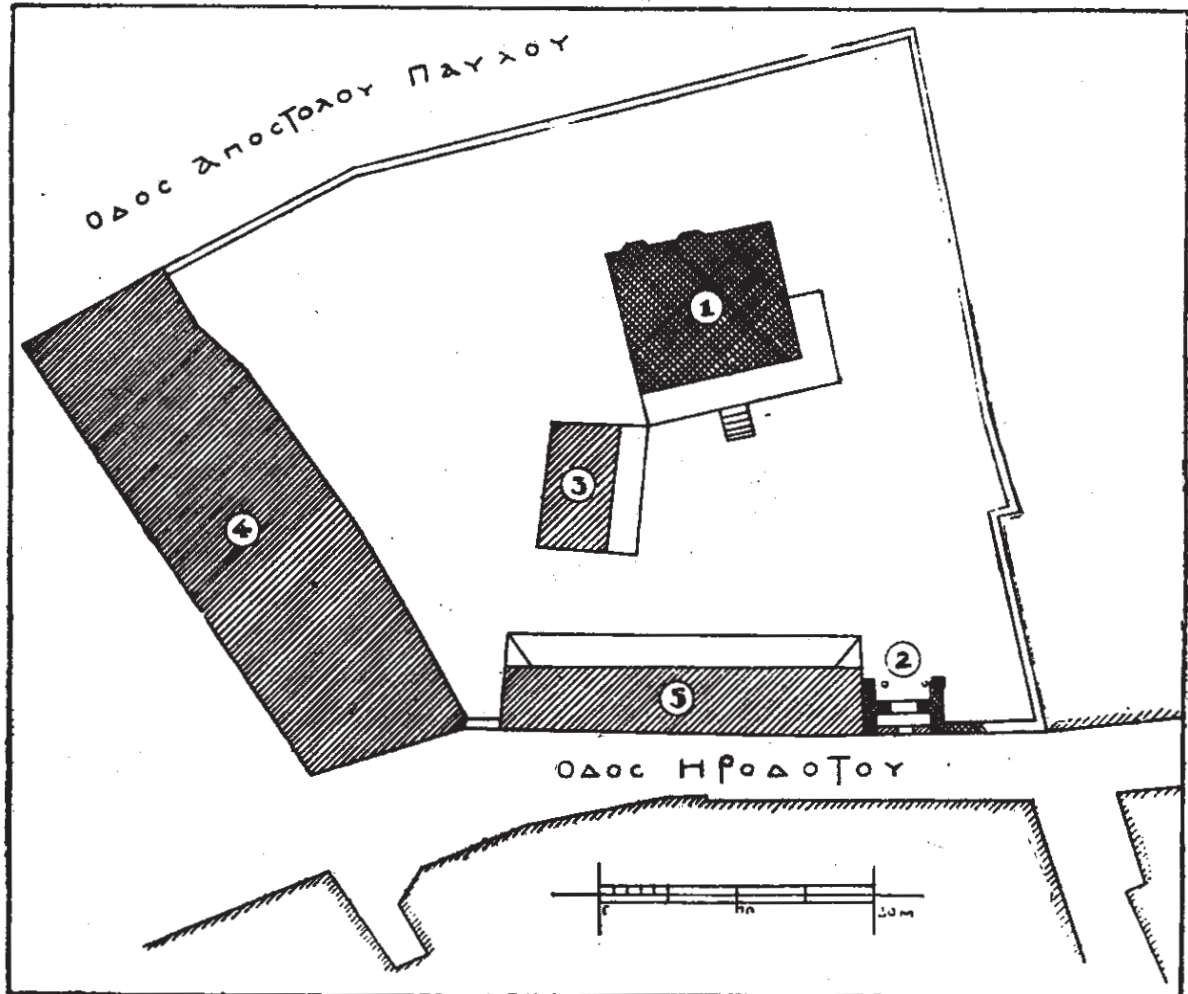
² Tafel, De Thessalonica, 142.

³ Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. 63.

⁴ Η. Παπαγεωργίου ἐν Β. Ζ. 8, 1899, 426 κ.έξ.

⁵ Tafali, ἐνθ' ἄν. 181 κ.έξ.

τοῦ Εὐσταθίου ἐπιτρέπεται καὶ τὰς δύο ἐκδοχάς. Ἡ μνεία ἐν τούτοις τοῦ στρατηγοῦ, ἀνευ τῆς ἀδείας τοῦ ὁποίου οὗτοι ἐπετίθεντο, δεικνύει μᾶλλον, νομίζω, ὅτι πρόκειται περὶ στρατιωτῶν. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς «παῖδας τοῦ μυροβλύτου», τὸ πρᾶγμα εἶναι δυσκολώτερον. Χωρὶς νὰ δύναμαι νὰ τὸ ἀποδείξω, ἐκφράζω ἀπλῶς τὴν εἰκασίαν ὅτι πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῆς ὀνομασίας στρατιωτικοῦ σώματος, ἔχοντος ἴσως ὡς πρόγονα τὸν μυροβλύτην Ἅγ. Δημήτριον, καὶ ὅτι εἰς τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὸ σῶμα τοῦτο εἶχον ἐνταχθῆ καὶ Σέρβοι, ταθέντες οὕτω ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ἁγίου, «τεθέντες αὐτῷ». Ὅπωςδήποτε, ἂν καὶ τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ Εὐσταθίου εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφές, δύναται ἐν τούτοις νὰ θεωρηθῆ ἀπολύτως



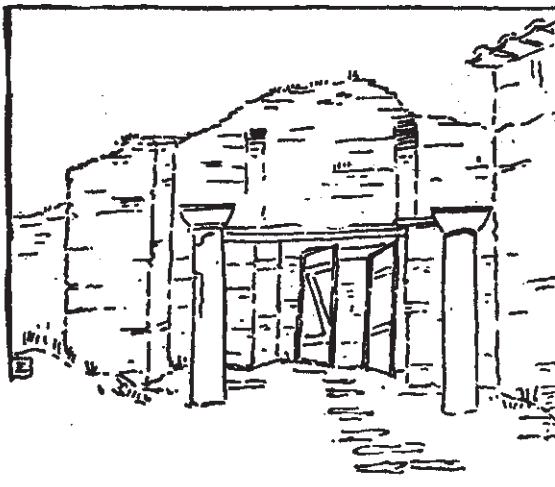
Εἰκ. 14. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ χώρου ὡς εἶχε τὸ 1927.
1. Ναός. 2. Πρόπυλον. 3. Οἶκημα ὑπάρχον. 4, 5. Οἰκήματα κατεδαφισθέντα.

βέβαιον ὅτι τοῦτο οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν οὔτε μὲ μοναχοὺς οὔτε μὲ ὄρφανούς παῖδας οὔτε τέλος μὲ τὸν Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὀρφανόν.

Τὸ ὄνομα τοῦ μονυδρίου. Πόθεν ἴδως τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας; Δέον ἐν πρώτοις νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι τὸ ὄνομα ὑπὸ τὸν τύπον Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός ἀναφέρεται εἰς τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν κείμενον, ὅπου γίνεται μνεία τῆς ἐκκλησίας.

Εἶναι δὲ τοῦτο γράμμα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1648 τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου, ἀποκείμενον εἰς τὴν Μονὴν Βλαττάδων¹. Ἡ μεταγενεστέρη ὀνομασία Ἅγιος Νικόλαος τῶν Ὀρφανῶν, τὴν ὁποίαν εὑρεν ὁ Παπαγεωργίου μετὰ τὴν χρονολογίαν 1754 εἰς τὸν κώδικα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης², νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, διότι ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς ἀλλοίωσιν τοῦ ὀνόματος, προελθοῦσαν ἀπὸ τὴν λαϊκὴν δοξασίαν περὶ μονῆς-ὀρφανοτροφείου.

Ἡ παλαιὰ αὐτὴ ὀνομασία Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανὸς μᾶς ἐδηγᾷ, νομίζω, εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος. Θεωρῶ δηλαδὴ πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ μικρὰ μονή, τῆς ὁποίας σήμερον διασφύζεται ὁ ναῦσκος, ὅπως καὶ ἄλλα τινά, ὡς θὰ ἴδωμεν, λείψανα, ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τοῦ κτήτορος αὐτῆς. Οὗτος δηλαδὴ θὰ ἔφερε τὸ ἐπώνυμον Ὀρφανός, ἢ δὲ μονὴ θὰ ὠνομάζετο τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, καὶ ὅτι μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου προήλθεν ἢ εἰς τὴν ὀνομαστικὴν ἔκφορὰ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Ὀρφανός ἀντὶ Ἅγιος Νικόλαος τοῦ Ὀρφανοῦ.



Εἰκ. 15. Ἅγιος Νικόλαος Ὀρφανός. Ἐσωτερικὴ ὄψις τοῦ προπύλου κατὰ τὸ 1927.

Ὁ Ὀρφανός ὡς ἐπώνυμον ἀπαντᾷ εἰς παλαιούς ἤδη χρόνους. Ἡ παρὰ τὴν Ἱερισσὸν παλαιστάτη Μονὴ τοῦ Γομάτου ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον τοῦ 942 ὡς τοῦ Ὀρφανοῦ ἢ τοῦ Γομάτου³, ταύτης δὲ τὸ ὄνομα καὶ ἡ θέσις ἐρίζονται καλλίτερον εἰς ἔγγραφον τοῦ 989, ἀποκείμενον εἰς τὴν Μονὴν τῆς Λαύρας εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος⁴. Κατὰ τὸ 1323 εἰς ἔγγραφον τῆς Ἀγιορειτικῆς Μονῆς Χελανδαρίου ἀπαντᾷ ὁ Κωνσταντῖνος Ὀρφανός⁵. Δὲν θὰ ἦτο συνεπῶς ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ μικρὰ αὐτὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶχεν ἰδρυθῆ ὑπὸ τινος, φέροντος τὸ ἐπίθετον Ὀρφανός, καὶ ὅτι ἐκ τούτου ἔλαβεν αὐτὴ τὸ ὄνομα.

Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναῦσκου ἐσφύζετο ἄλλοτε μαρμαρίνη πλάξ ἐκ τῆς ἔμπροσθεν πλευρᾶς σαρκοφάγου, ἀπολεσθεῖσα κατὰ τὰς πρὸ ἐτῶν γενομένης ἐκεῖ ἐπισκευᾶς (εἰκ. 13). Ἐπ' αὐτῆς ὑπῆρχον ἐντὸς κύκλων τρία συμπιλήματα γραμμάτων, τὰ ὁποῖα μετὰ ἀριετᾶς παρανοήσεις εἶχεν ἀναγνώσει καὶ δημοσιεύσει

¹ Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἀν. 416.

² Αὐτόθι, 427.

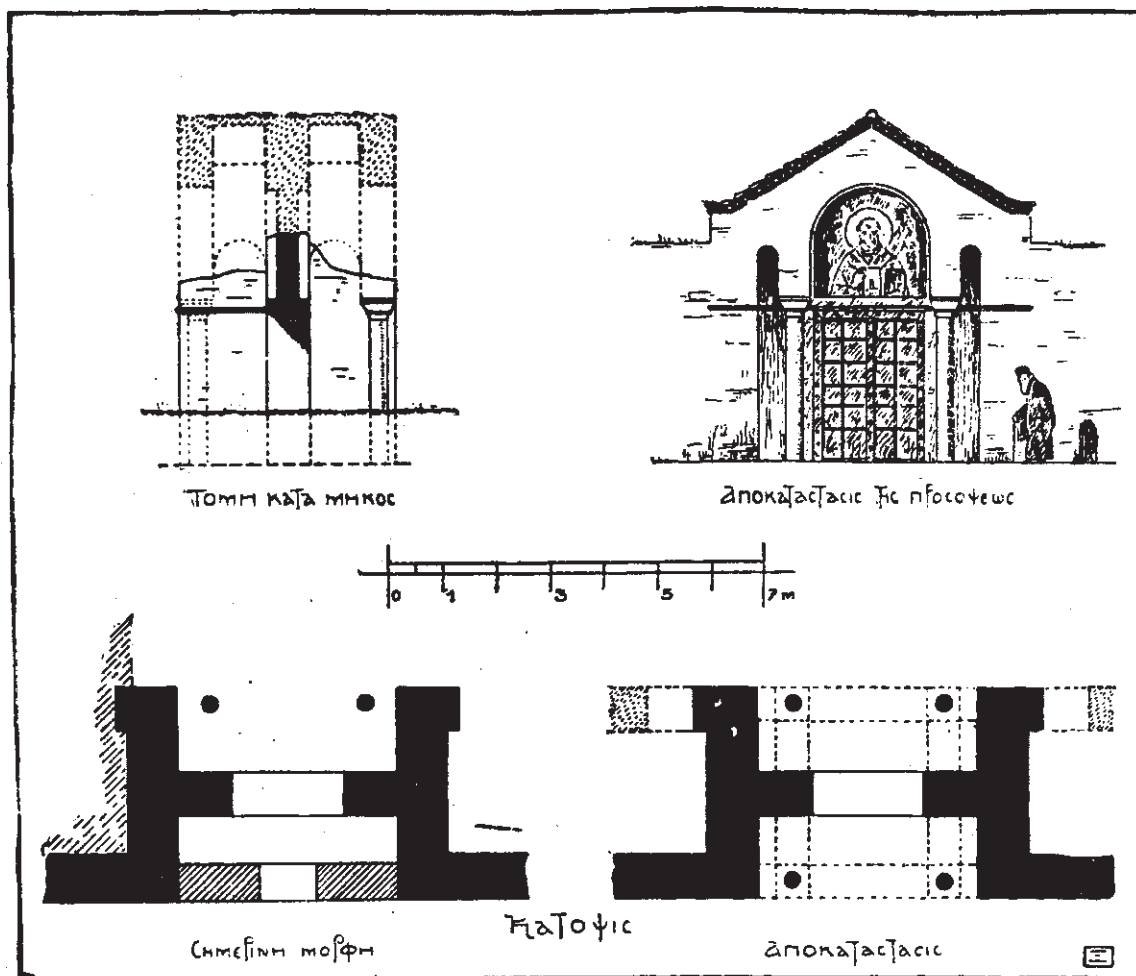
³ F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges, München, 1948, σ. 289, ἀριθ. 107, στ. 6-7.

⁴ «Τοῦ Γομάτου τοίνυν τὸ μοναστήριον, λέγεται δὲ τοῦ Ὀρφανοῦ, ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου οὐσαυθὲν, διάκειται μὲν ἐν τῷ θέματι τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τὸ κάστρον τῆς Ἐρισσοῦ, συνεγγίζει δὲ καὶ τῷ ὄρει τοῦ Ἄθω». G. Rouillard - P. Collomp, Actes de Lavra, I, Paris, 1937, σ. 22, ἀριθ. 8, στ. 10 κ.έξ. Εἰς ἄλλο Ἀζυρεωτικὸν ἔγγραφον τοῦ ἔτους 943 ἀναφέρεται Γρηγόριος μοναχός καὶ ἡγούμενος μονῆς τοῦ Ὀρφανοῦ, τὴν ὁποίαν οἱ ἐκδέται ταυτίζουσι πρὸς τὴν Μονὴν Γομάτου. Αὐτόθι, σ. 11, ἀριθ. 5, στ. 16.

⁵ L. Petit - B. Korabiev, Actes de Chilandar: Παράρτημα τοῦ τόμ. 17, 1911, τοῦ περιοδ. Βυζαντινὰ Χρονικά, σ. 197, στ. 125.

δ Παπαγεωργίου¹. Ἀργότερον ἐδημοσίευσα καὶ ἐγὼ πιστὸν σχεδίασμα τῆς πλακῆς καὶ νέαν ἀνάγνωσιν τῶν δύο μόνων σφζομένων τότε συμπλημάτων, διότι τὸ τρίτον εἶχε μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἀποτριβῆ ἀπὸ τὰ πατήματα τῶν πιστῶν. Συμφώνως πρὸς τὴν ἰδικήν μου ἀνάγνωσιν, συμπεπληρωμένην ὡς πρὸς τὸ ἀποτριβὴν ἐν τῷ μεταξύ συμπλήμα ἀπὸ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Παπαγεωργίου, τὰ τρία μονογράμματα ἀνελύοντο ὡς ἑξῆς:

1) Νίκων, 2) Σκουτέριος, 3) Καπανδρίτης².



Εἰκ. 16. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Τὸ πρόπυλον, ὡς εἶχε κατὰ τὸ 1927.

Δημοσιεύων τὴν πλάκα ταύτην μὲ τὰ συμπλήματα, εἶχον παρατηρήσει ὅτι τὸ ὄνομα Νίκων εἶναι μοναχικόν³. Ἦδη νομίζω ὅτι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν περαιτέρω.

Ὁ εἰς τὴν ἀπολεσθεῖσαν πλάκα τῆς σαρκοφάγου ἀναφερόμενος Νίκων ἀνήκεν εἰς τὴν ἀρχοντικὴν οἰκογένειαν τῶν Σκουτερίων Καπανδριτῶν καὶ εἶχε γίνει ἀσφαλῶς μοναχός, ὅπως δεικνύει τὸ καθαρῶς καλογηρικὸν αὐτὸ ὄνομα. Πῶς ὅμως ἐκαλεῖτο οὗτος κατὰ κόσμον,

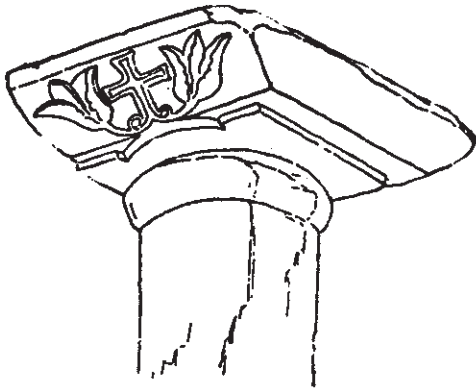
¹ Ἐνθ' ἀν. 427 κ.έξ.

² Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 11, 1935, 356 κ.έξ.

³ Ἐνθ' ἀν. 358.

προτοῦ δηλαδή περιβληθῆ τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα; Τὸ πλησιέστερον κοσμικὸν ὄνομα, τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ μοναχικὸν Νίκων, εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ Νικόλαος. Θὰ ἦτο ἄρα γὰ ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἰδρυτῆς τοῦ μονυδρίου εἶναι ὁ Νίκων Σκουτέριος Καπανδρίτης καὶ ὅτι οὗτος ἀφίερωσεν αὐτὸ εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον, τοῦ ὁποῦ το ὄνομα εἶχε λάβει κατὰ τὸ βάπτισμα; Νομίζω ὅτι μία τοιαύτη εἰκασία δὲν θὰ ἦτο ἀπορριπτέα, ὡς ἔχουσα πολλὰς ὑπὲρ αὐτῆς πιθανότητας.

Ἦδη ὁμως γεννᾶται καὶ ἄλλο ἐρώτημα: Μήπως ὁ Νίκων Σκουτέριος Καπανδρίτης ἔφερε καὶ τὸ ἐπώνυμον Ὀρφανός; Τοῦτο δὲν φαίνεται ἀπίθανον, δεδομένου ὅτι τὰ πολλὰ ἐπώνυμα κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, κατὰ τοὺς ὁποίους οὗτος ἔζησε, δὲν εἶναι τι τὸ ἀσύνηθες, ἰδίως εἰς τὰς ἀρχοντικὰς οἰκογενείας, ὀφειλόμενα εἰς τὴν συνήθειαν νὰ τίθενται παρὰ τὸ κύριον καὶ τὰ ἐκ μητρὸς, μάμμης κλπ. Δὲν ἀποκλείεται τὸ ἐπώνυμον Ὀρφανός ν' ἀπετέλει τὸ ἐντὸς τοῦ τετάρτου κύκλου ἐπὶ τῆς πλακῆς τῆς σαρκοφάγου συμπλήρωμα, τὸ ὁποῖον ἤρχετο εὐθὺς μετὰ τὸ Νίκων καὶ ἔλειπεν ἀκόμη καὶ ὅταν εἶχεν ἰδεῖ τὸ μάρμαρον ὁ Παπαγεωργίου¹.



Εἰκ. 17. Ἅγιος Νικόλαος Ὀρφανός.
Κιονόκρανον ἑνὸς τῶν κίωνων
τοῦ προπύλου.

Οὕτω, διὰ νὰ συνοψίσωμεν, θεωρῶ πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ κτήτωρ τοῦ μονυδρίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ εἶναι ὁ Νίκων Σκουτέριος Καπανδρίτης, φέρων πιθανώτατα καὶ τὸ ἐπίθετον Ὀρφανός, ἢ πλὰξ τῆς σαρκοφάγου τοῦ ὁποῦ ἐσφίξετο μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναύσκου.

Ἐπειδὴ εἰς τὴν Μονὴν τῶν Βλαττάδων ἔχει διασωθῆ τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου τοῦ Γεωργίου Σκουτερίου Καπανδρίτου², εἶχον ἄλλοτε ὑποθέσει ὅτι ἡ Μονὴ τῶν Βλαττάδων ἦτο τὸ μαυσωλεῖον τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Σκουτερίων Καπανδριτῶν³. Τώρα ὁμως εἶμαι, νομίζω, ὑποχρεωμένος νὰ τροποποιήσω τὴν ὑπόθεσιν ἐκείνην. Θεωρῶ δηλαδή πιθανώτερον ὅτι ὁ Γεώργιος Σκουτέριος Καπανδρίτης, τοῦ ὁποῦ το κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου εὑρίσκεται εἰς τὴν Μονὴν Βλαττάδων, ἐτάφη μᾶλλον εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὀρφανόν, εἰς τὴν μικρὰν δηλαδή μονήν, τὴν ἰδρυθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Νικολάου - Νίκωνος Σκουτερίου Καπανδρίτου Ὀρφανοῦ, στενοῦ, ὡς φαίνεται, συγγενοῦς του. Τὸ μαυσωλεῖον συνεπῶς τῆς μεγάλης καὶ ἀρχοντικῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἦτο τὸ μονύδριον τοῦτο. Ἐκείθεν δὲ μετεκομίσθη τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου εἰς τὴν Μονὴν τῶν Βλαττάδων, εἰς τὴν κατοχὴν τῆς ὁποίας ἀπὸ αἰώνων εὑρίσκεται τὸ μονύδριον τοῦ Ὀρφανοῦ.

Ἱστορία τοῦ μονυδρίου. Ὁ χρόνος τῆς ἰδρύσεως τῆς μικρᾶς αὐτῆς μονῆς δὲν

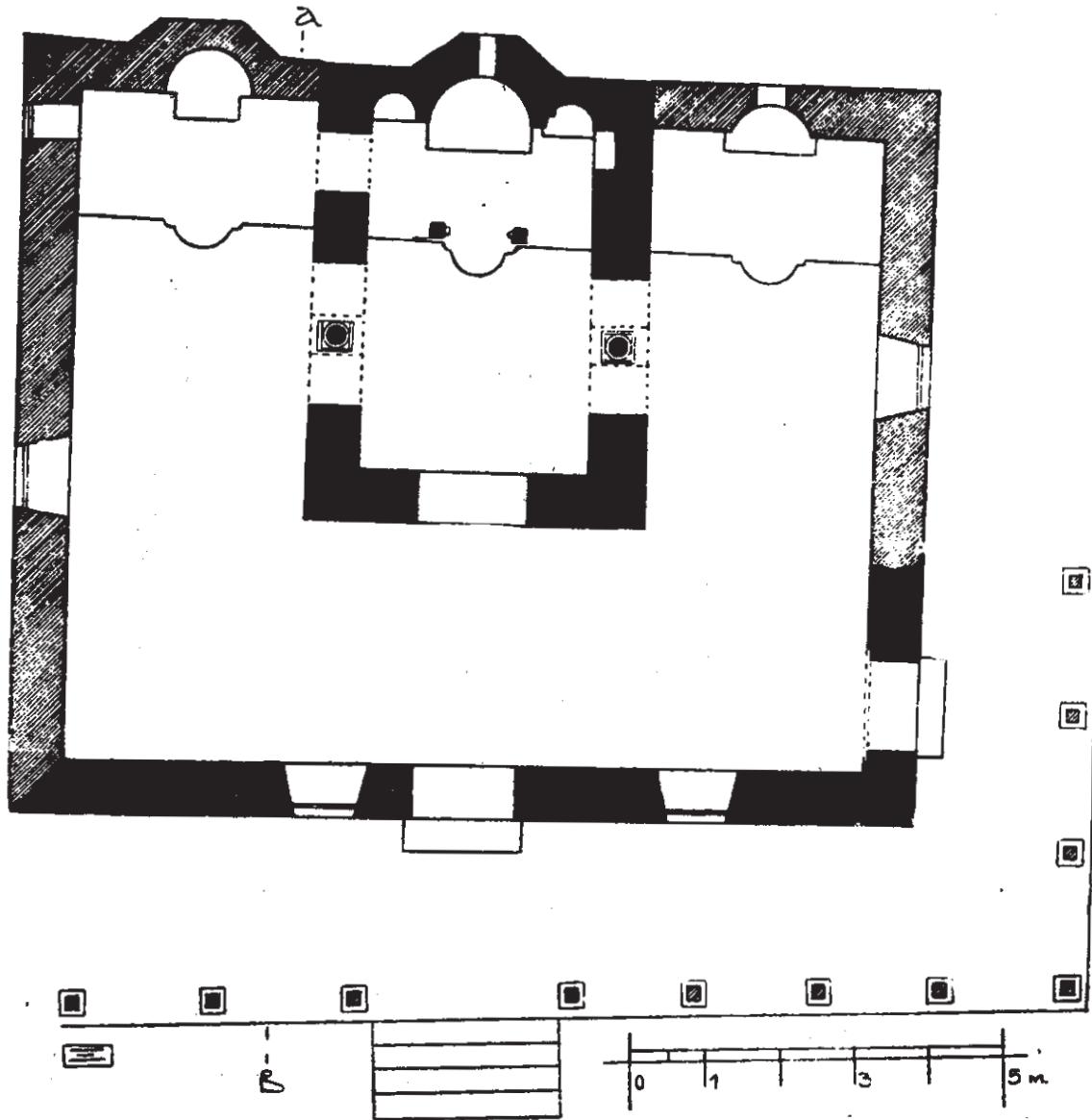
¹ Εἰς τὴν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. ἐνθ' ἄν. 358 εἶχομεν ἐκφράσει τὴν ὑπόνοιαν, μήπως τὸ ἐλλείπον μονόγραμμα ἦτο: μοναχός.

² Τοῦτο ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. ἐνθ' ἄν. 346 κ.ἑξ. Πρβ. καὶ Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 16, 1940, 156 κ.ἑξ.

³ Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 11, 1935 κ.ἑξ.

είναι γνωστός. Πάντως τὸ μονύδριον ἀσφαλῶς δὲν εἶναι παλαιότερον τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, ὅπως θὰ ἴδωμεν ἐξετάζοντες τὴν τέχνην τοῦ μικροσκοπικοῦ καθολικοῦ του ¹.

Ἄγνωστος ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ ἱστορία του. Πάντως εἶναι βέβαιον ὅτι οὐδέποτε κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων παραμείναν ὡς ἐκκλησία καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρα-



Εἰκ. 18. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Ναός. Κάτοψις (σημερινή μορφή).

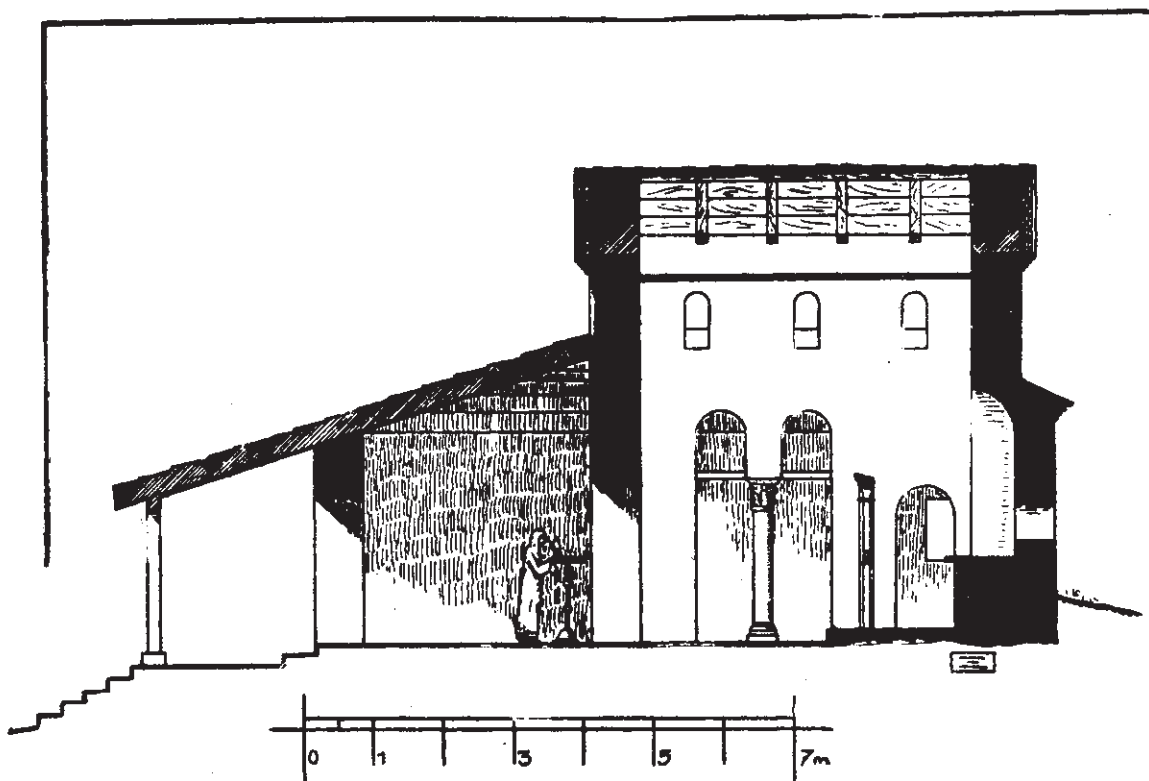
τίας. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ὅτι ἤδη κατὰ τὸν 17^{ον} αἰῶνα ἦτο μετόχιον τῆς Μονῆς Βλατάδων, ὡς ἀναφέρει τὸ ἀπὸ τοῦ 1648 γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου ², εἰς τὴν κατοχὴν δὲ τῆς μονῆς ταύτης παραμένει μέχρι σήμερον.

¹ Ὁ Diehl τὸ ἀνάγει εἰς τὸν 13^{ον}-14^{ον} αἰῶνα: Diehl-Le Tourneau-Saladin, ἐνθ' ἀν. 218 κ.έξ. Τὴν ἴδιαν γνώμην ἔχει καὶ ὁ Tafrahi, ἐνθ' ἀν. 182.

² Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἀν. 416 κ.έξ. Πρβ. κατ' σ. 426.

Τὰ κτίσματα. Ἐκ τῆς παλαιᾶς μικρᾶς μονῆς περισώθηκαν ἐντὸς τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον αὕτη κατελάμβανεν ἄλλοτε, ἀφ' ἑνὸς τὰ ὀλίγα λείψανα τοῦ πρὸς τὴν ὁδὸν Ἡροδότου προπύλου, τῆς κυρίας δηλαδὴ εἰσόδου τῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὁ ναός, τὸ μικροσκοπικὸν δηλαδὴ καθολικὸν τῆς (εἰκ. 14).

Τὸ πρόπυλον ἦτο ἤδη ἠρειπωμένον κατὰ τὸ 1927, ὅτε ἐσυχεδίασα αὐτό, ἔκτοτε ὅμως τοῦτο κατεστράφη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου¹. Σήμερον ἐλάχιστα λείψανα σφύζονται πλέον κατὰ χώραν (εἰκ. 15,16).



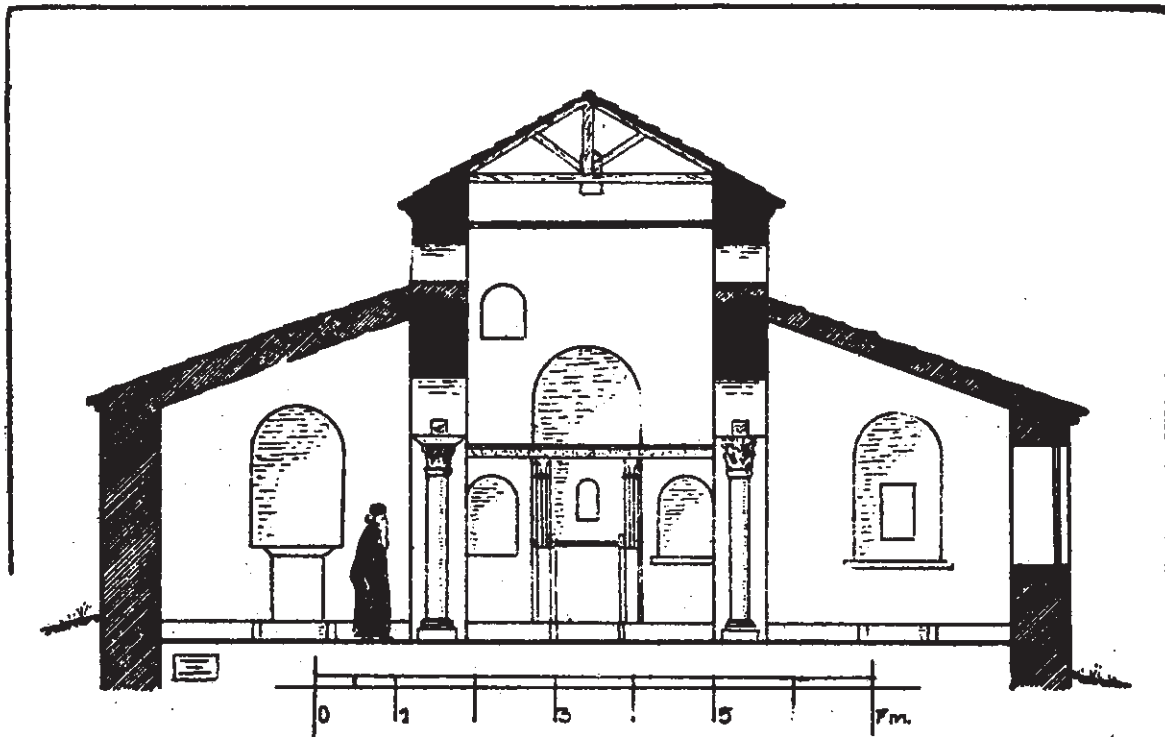
Εἰκ. 19. Ἅγιος Νικόλαος Ὀροφανός. Ναός. Τομὴ κατὰ μῆκος (σημερινὴ μορφή).

Τὸ πρόπυλον τοῦτο ἀποτελεῖτο ἐκ τοίχου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἠνοίγετο ἡ θύρα τῆς εἰσόδου, ἔχοντας πρὸ τῶν δύο αὐτοῦ πλευρῶν, δηλαδὴ τῆς πρὸς τὴν ὁδὸν καὶ τῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν ἐστραμμένης, εἶδος προστάσεως μὲ δύο κίονας, βαστάζοντας ἐν μέγα τόξον καὶ δύο πολὺ μικρότερα ἑκατέρωθεν, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ὑπεράνω, ξυλίνην παθανώτατα, σαμαρωτὴν στέγην. Οἱ κίονες οὗτοι, τοῦλάχιστον οἱ δύο τότε σφζόμενοι εἰς τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν βλέπουσαν πρόστασιν, ἔφερον κιονόκρανα παλαιοχριστιανικά, ἔχοντα μορφήν ἐπιθήματος, εἰς τὸ ἐν τῶν ὁποίων ἢ μία τῶν στενῶν πλευρῶν κοσμεῖται ὑπὸ σταυροῦ μετὰ δύο τριφύλλων καλύκων, φουμένων ἀπὸ τὴν βάσιν του (εἰκ. 17). Ὑπεράνω τῆς θύρας διεκρίνοντο καὶ

¹ Σχέδια, γενόμενα πρὸ τῆς σχεδὸν ὀλοσχεροῦς του καταστροφῆς, ἐδημοσιεύθησαν καὶ ὑπὸ Α. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονική. Ἀθῆναι, 1927, σ. 12 κ. ἐξ. εἰκ. 14 - 16. Ἐκεῖ παρατίθεται καὶ ἀποκατάστασις τοῦ προπύλου, διάφορος εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς ὑφ' ἡμῶν ἐνταῦθα δημοσιευμένης.

κατὰ τὰς δύο ὄψεις τὰ λείψανα ἀβαθοῦς καὶ ἐπαπέδου ἐσωτερικῶς κόγχης, ὅπου διεσφίζοντο τὰ ἴχνη ἐπιχρίσματος μετὰ χρωμάτων. Φαίνεται δηλαδὴ ὅτι ὑπῆρχον ἐκεῖ τοιχογραφίαι, ἀναμφιβόλως δὲ εἰς τὴν κόγχην, τὴν βλέπουσαν πρὸς τὴν ὁδόν, θὰ εἰκονίζετο ὁ πάτριος τῆς μονῆς Ἅγιος Νικόλαος.

Αἱ δύο κάθετοι πλευραὶ τοῦ πρόπυλου τούτου ἐξωτερικῶς μὲν συνηνοῦντο μὲ τὸν τοῖχον τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, τὰ ἄκρα ὅμως αὐτῶν, τὰ ἐστράμμενα πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἀπέληγον εἰς παραστάδας, εὐρισκομένας κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῶν πλευράς. Νομίζω πολὺ πιθανὸν ὅτι εἰς τὰς παραστάδας ταύτας προσεκολλῶντο τοῖχοι βαίνοντες παραλλήλως πρὸς



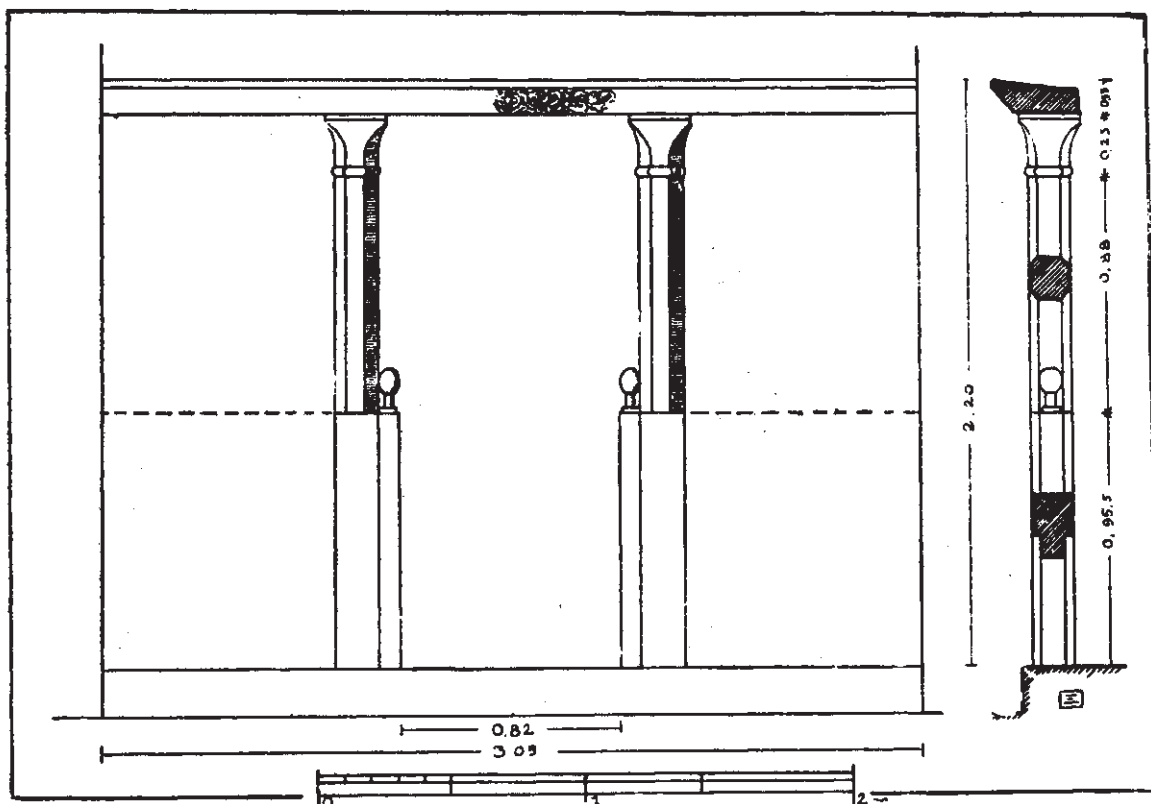
Εἰκ. 20. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Ναός. Τομή κατὰ πλάτος (σημερινή μορφή).

τὸν περίβολον τῆς μονῆς καὶ σχηματίζοντες μετ' αὐτοῦ σειρὰν μικρῶν κελλίων ἢ ἄλλων διαμερισμάτων χρησίμων εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὸ πρόπυλον, τὸ ἀνωτέρω περιγραφέν, ἦτο ἄξιον προσοχῆς, καὶ συνεπῶς καὶ διατηρήσεως, διὰ δύο κυρίως λόγους. Ἄφ' ἑνὸς διότι ἦτο μετὰ τῶν ἐλαχίστων τοῦ εἶδους τούτου κτισμάτων τῶν μέχρις ἡμῶν διασωθέντων, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως διὰ τὴν τοπογραφικὴν του σημασίαν. Τὸ γεγονός δὲ δηλαδὴ, ὅτι τοῦτο εὕρισκετο ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, δεικνύει ὅτι ἡ στενὴ καὶ σκολιὰ σημερινὴ ὁδὸς Ἡροδότου κεῖται, τοῦλάχιστον εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς τῶν βυζαντινῶν χρόνων (εἰκ. 14). Τὴν σημασίαν τῆς ἀσφαλοῦς αὐτῆς ἐνδείξεως διὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ἐννοεῖ τις εὐκόλως, ἂν ἔχῃ ἰδίως ὑπ' ὄψει τὸ γεγονός, ὅτι, πλὴν τῆς Ἐγνατίας καὶ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἂν καὶ διὰ τὸ τμήμα τῆς τελευταίας ταύτης, τὸ πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἔχω πολλὰς ἀμφιβολίας ὅτι εὕρισκεται ἐπὶ τοῦ παλαιοῦ, ἴσως δὲ καὶ τινων

ἄλλων μικροτέρων, οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῶν ὁδῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἰδίως εἰς τὰς δαιδαλώδεις συνοικίας τῆς ἄνω πόλεως.

Ὁ ναὸς (πλ. Α' 3 καὶ εἰκ. 18-20). Εἰς τὸ μέσον τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον κατεῖχεν ἄλλοτε ἡ μικρὰ μονή, διασφίζεται ὁ μικρὸς ναῖσκος, τὸ καθολικὸν δηλαδή αὐτῆς. Τὸν ναῖσκον τοῦτον ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἐθεώρει ὡς «ἀπλῶς παρεκκλήσιον» καὶ τοῦτο, «διότι ἡ πύλη τοῦ ναοῦ¹ δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν ναῖσκον», προσθέτει δὲ ὅτι «ὁ αὐτόθι ἐφημέριος



Εἰκ. 21. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Τὸ τέμπλον.

διαβλέπει ἀλλαγῶς, ἐκεῖ περίξ, τὰ ἐρείπια τοῦ καθολικοῦ ναοῦ»². Τοῦτο ὅμως δὲν νομίζω ὅτι εἶναι πιθανόν. Δεῖφανα ἄλλου οἰκοδομήματος ἐκεῖ περίξ δὲν ἠδυνήθην νὰ εὔρω. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου νομίζω ὅτι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι τὸ καθολικὸν τοῦ μονυδρίου εἶναι ὁ μέχρις ἡμῶν διασωθεὶς ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Αἱ μικροσκοπικαὶ του διαστάσεις εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογοι μὲ τὴν σμικρότητα τοῦ ὄλου μονυδρίου.

Σημερινὴ μορφή τοῦ ναοῦ. Ὁ ναῖσκος, ὅπως εἶναι σήμερον³, ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς ἐπιμήκου διαμερίσματος, περιβαλλομένου κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευράς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτιάν, ὑπὸ στοᾶς εἰς σχῆμα Π καὶ συγκοινωνοῦντος μὲ αὐτὴν βορείως μὲν καὶ

¹ Ἐντὶ ἡ πύλη τῆς εἰσόδου. Πρᾶσανῶς πρόκειται περὶ ἀδελφείας τοῦ τυπογράφου.

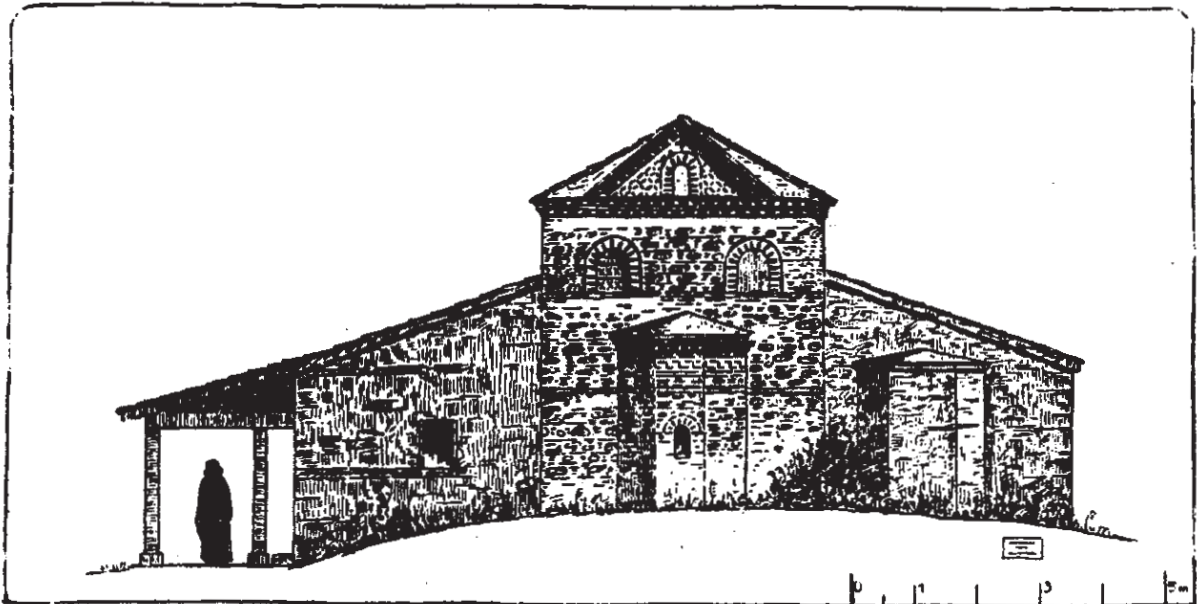
² Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. 63.

³ Κάτοψις ὄχι πολὺ ἀκριβῆς παρὰ Ν. Κοντακίωφ, Μακεδονία (ρωσ.), Πετρούπολις, 1909, σ. 130, εἰκ. 70. Ἀπόψεις αὐτόθι: σ. 130, εἰκ. 68, 69· καὶ παρὰ Tafli, ἐνθ' ἄν. πλ. XXXII. 1.

νοτίως δι' ἑνὸς διλόβου τοξωτοῦ ἀνοίγματος, χωριζομένου ὑπὸ κίονος, δυτικῶς δὲ διὰ θύρας. Τὰ πρὸς Α ἄκρα τῶν δύο σκελῶν τῆς στοᾶς, τοῦ βορείου δηλαδὴ καὶ τοῦ νοτίου, ἀπολήγουν εἰς δύο μικρὰ παρεκκλήσια, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ βόρειον, συγκοινωνοῦν πρὸς τὸ Ἱερὸν διὰ θύρας, χρησιμεύει σήμερον ὡς Πρόθεσις.

Τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα φέρει ξυλίνην σαμαρωτὴν στέγην, μὴ ὁρατὴν ὅμως σήμερον ἐκ τῶν κάτω, διότι αὐτὴ κρύπτεται ὑπὸ ξυλίνης ὀροφῆς (ταβανίου) τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ξυλίνη ἐπίσης μονοκλινῆς εἶναι καὶ ἡ στέγη τῆς γύρω τοῦ κεντρικοῦ κλίτους στοᾶς.

Οἱ κίονες, οἱ ὑποβαστάζοντες τὰ δίλοβα ἀνοίγματα, διὰ τῶν ὁποίων τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα συγκοινωνεῖ πρὸς τὰ ἑκατέρωθεν σκέλη τῆς στοᾶς, φέρουσι παλαιοχριστιανικὰ κι-



Εἰκ. 22. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ.

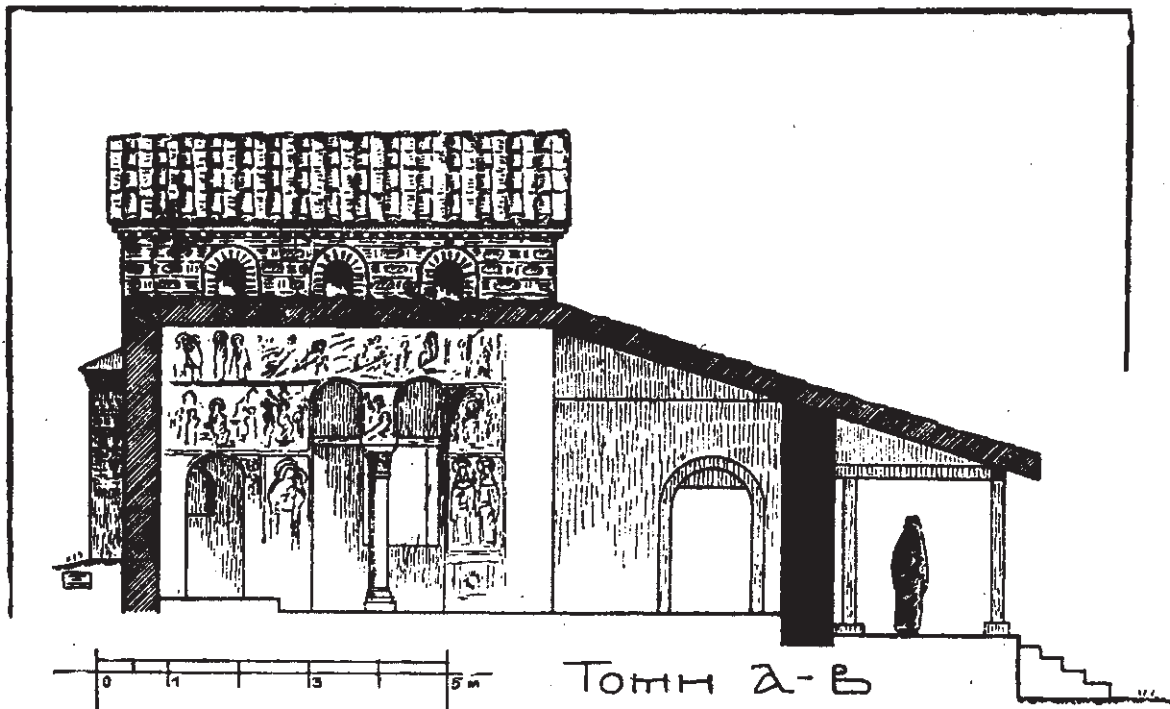
ονόκρανα τύπου θεοδοσιανοῦ, μὲ δύο ἐπαλλήλους σειρὰς φύλλων πριονωτῆς ἀκάνθου (πίν. Β' 2, 3). Τὸ κιονόκρανον τοῦ βορείου κίονος¹ φέρει καὶ ἐπίθημα μὲ σχεδὸν ἐπίπεδον παλαιοχριστιανικὴν διακόσμησιν.

Τὸ ἀρχικὸν μαρμάρινον τέμπλον διεσώθη σχεδὸν ἀκέραιον εἰς τὴν θέσιν του (εἰκ. 21). Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐθῆ ἐπιστύλιον, φέρον ἐπὶ τῆς ἐμπροσθίας λοξομήτου ἐπιφανείας του ἑλαφρῶς ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐξ ἰσχυρῶς σχηματοποιημένων ἡμιφύλλων ἀκάνθου, συμπλεκομένων εἰς καρδιόσχημα θέματα, κατὰ παράταξιν διατεθειμένα (πίν. Β' 3). Τὸ ἐπιστύλιον τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ δύο κίωνων, τετραπλεύρων εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ ὀκταπλεύρων εἰς τὸ ἄνω, μετὰ συμφυοῦς ὁμοίως ὀκταπλεύρου κιονοκράνου. Εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τῶν κίωνων τούτων, τὰς ἐστραμμένας πρὸς τὴν Ὁραϊαν πύλην, ὑπάρχουσι δύο χαμηλοὶ περσίσκοι, συμφυεῖς πρὸς τοὺς κίονας, ἀπολήγοντες ἄνω εἰς σφαῖραν καὶ χρησιμεύοντες διὰ τὴν προσαρμογὴν τῶν ἄλλοτε ἐκεῖ ὑπαρχόντων βημοθύρων.

¹ Ἀπεικονίσθη καὶ ὑπὸ Κοντακίωφ, ἐνθ' ἄν. 131, εἰκ. 72.

Τὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς Ὁραίας πόλης, εἰς τὸ κάτω ἤμισυ τοῦ τέμπλου, κενὰ ἐκλείοντο ἄλλοτε διὰ μαρμαρίνων θωρακίων, τὰ ὅποια ὅμως δὲν ὑπάρχουν πλέον σήμερον, ἀντικατασταθέντα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας διὰ ξυλίνων.

Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος (πίν. Α' 3 καὶ εἰκ. 22), εἰς τὴν ἀνατολικὴν κυρίως πλευράν, ἀποτελεῖται ἀπὸ σειρὰς πλίνθων καὶ ἀκανονίστων λίθων, οἱ ὅποιοι ἐναλλάσσονται μὲ μικρότερα τεμάχια πλίνθων. Τὸ ἄνω μέρος τῆς μικροσκοπικῆς τριπλεύρου ἀψίδος κοσμεῖται διὰ μαιάνδρου ἐκ πλίνθων, ἄλλα δὲ πλίνθινα κοσμήματα εἰς σχῆμα Χ πληροῦσι τὸ βάθος τῶν δύο τυφλῶν τόξων ὑπεράνω τῆς ἀψίδος, ἐκ τῶν ὁποίων

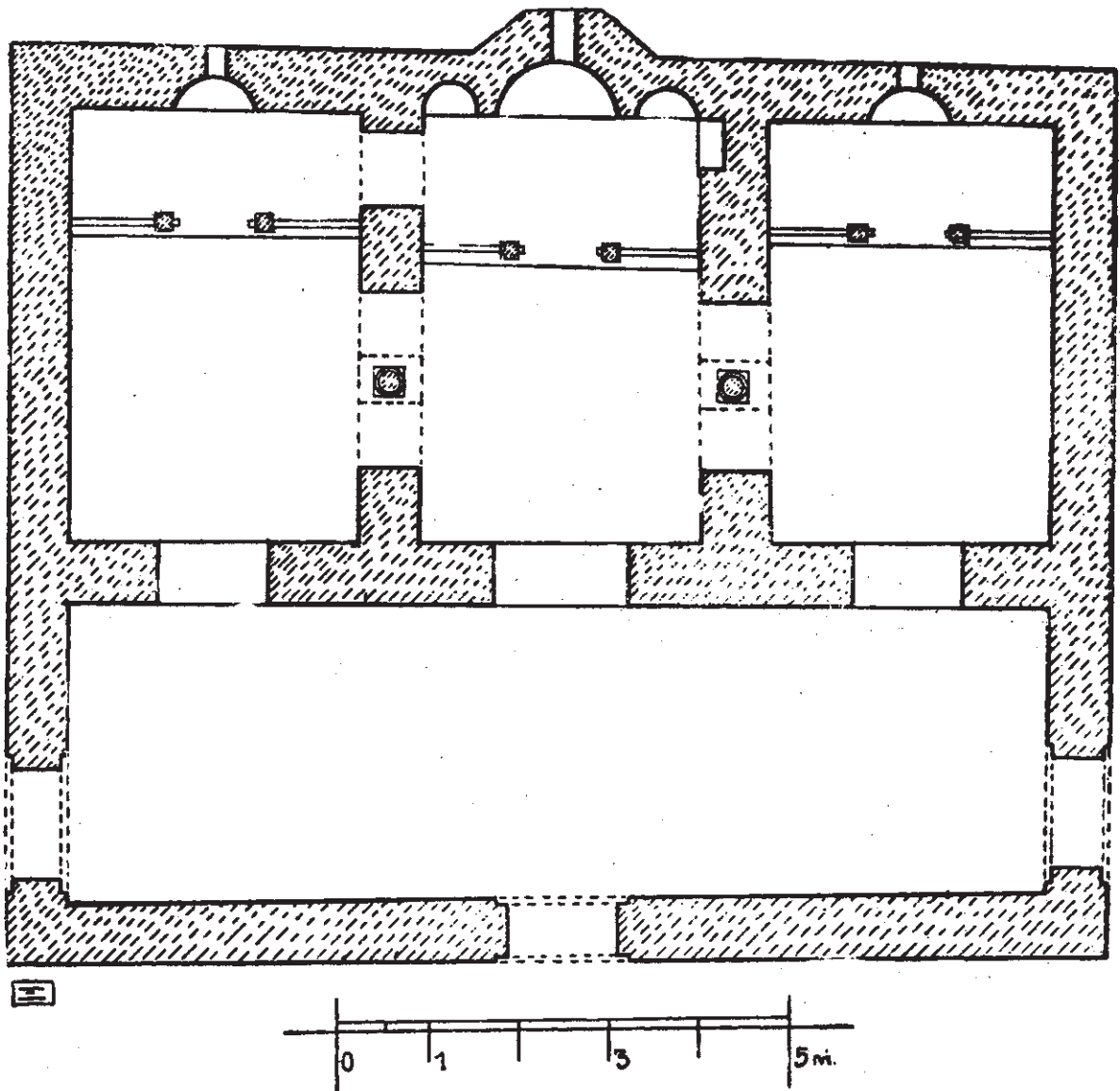


Εἰκ. 23. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφεός. Τομή κατὰ τὴν βορείαν στοάν τοῦ ναοῦ.

τὸ πρὸς Β ἔχει εἰς μεταγενεστέρους χρόνους ἀνοιγῆ, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς παράθυρον. Διπλῆ ὀδοντωτὴ ταινία ἐκ πλίνθων κοσμεῖ τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀψίδος, ὅπως καὶ τὴν βᾶσιν τῶν τριγωνικῶν ἀετωμάτων, ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ ναοῦ. Τὰ ἀετώματα τέλος καὶ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος φέρουσιν ἐντὸς διπλῆν ταινίαν ὀδοντωτῶν πλίνθων, σχηματίζουσαν δεύτερον ἐσωτερικὸν τρίγωνον, κατὰ τρόπον ἀπολύτως ὅμοιον πρὸς τὰ ἀετώματα τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, τὸν ὁποῖον ἀνωτέρω ἐξητάσαμεν.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοδομία τῶν σκελῶν τῆς εἰς σχῆμα Π στοᾶς, ἣ ὅποια περιβάλλει τὸ κεντρικὸν διαμερίσμα, εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον νεωτέρων χρόνων. Ὑπάρχουν ὅμως μερικά τμήματα αὐτῆς, κυρίως εἰς τὴν δυτικὴν πλευράν, ὅπου κάτω ἀπὸ τὰ παχέα ἀσβεστόματα εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνῃ τις τοιχοδομίαν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος. Αὕτη δηλαδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ζώνας ἐξ ἀκανονίστων λίθων, ἐναλλασσομένων πρὸς τεμάχια πλίνθων, τρία συνήθως, ὀριζοντίως διατεταγμένων. Τὰ τμή-

ματα τῶν τοίχων τῆς στοᾶς μετὰ τὴν τοιχοδομίαν αὐτὴν εἶναι ἀσφαλῶς σύγχρονα πρὸς τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα καὶ δύνανται, ὡς θὰ ἴδωμεν, πολὺ νὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου.



Εἰκ. 24. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Ναός. Ἀποκατάστασις τῆς κατόψεως.

Τέλος, διὰ νὰ συμπληρώσωμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ ναυδρίου, πρέπει νὰ προσθέσωμεν ὅτι κατὰ τὰς ὑπαρχούσας μαρτυρίας, τὴν ἀκρίβειαν τῶν ὁποίων ἕμεις δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ἐλέγξω, κάτωθεν αὐτοῦ ὑπάρχει ὀστεοφυλάκιον πλήρες ὀστέων¹.

¹ Ἐπίσης δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι πᾶσαι αἱ ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ πλευραὶ τοῦ κεν-

¹ Χατζῆ Ἰωάννου, ἐνθ' ἄν. 63. Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 427. Μυστακίδης εἰς τὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως, 27, 1900, 386.

τρικού διαμερίσματος είναι κεκαλυμμένα υπό τοιχογραφιών¹, ὀλίγα δὲ τμήματα γραπτῆς διακοσμῆσεως σφύζονται καὶ εἰς τὸ πρὸς Ν ἄκρον τῆς ἐσωτερικῆς ὀψεως τοῦ πρὸς Δ τοίχου τῆς στοᾶς. Πᾶσαι αἱ τοιχογραφίαι αὐταί, μετὰ τὰς ὁποίας θὰ ἀσχοληθῶμεν εἰς ἄλλην ἐργασίαν ἡμῶν, εἶναι ἔργα ἀρίστης τέχνης καὶ ἀνάγονται πιθανώτατα εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ναοῦ. Ὁδηγούμενοι ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν καὶ ἀπὸ ἄλλας τινὰς ἐνδείξεις δυνάμεθα νὰ καθορίσωμεν μετὰ ἀρκετὴν, νομίζω, ἀκρίθειαν τὰ μέρη τῆς εἰς σχῆμα Π στοᾶς, τὰ χρονολογικῶς ἀνήκοντα εἰς τὴν ἰδίαν μετὰ τὸν κεντρικὸν ναῖσκον ἐποχὴν. Ταῦτα σημειοῦνται διὰ συνεχοῦς μέλανος εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 18). Οὕτως ὀλόκληρος ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς ἀνήκει εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν, πλην ἴσως μικροῦ τμήματος ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ πρὸς Β ἄκρου αὐτῆς. Ἐπίσης ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία καὶ μικρὸν τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς, περιλαμβάνον τὴν τοξωτὴν θύραν, ἀνήκουν εἰς τὸ ἀρχικὸν κτίσμα. Εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα ὁδηγεῖ ὄχι μόνον ἡ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἰδίως εἰς τὸ πρὸς Ν ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, σφύζονται λείψανα τοιχογραφιῶν τέχνης ἐντελῶς ὁμοίας πρὸς τὴν τῶν ἄλλων, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα.

Οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι τῆς στοᾶς, ὀλόκληρος δηλαδὴ ὁ βόρειος, τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ νοτίου, καθὼς καὶ οἱ ἀνατολικοὶ τῶν σκελῶν τῆς στοᾶς, ὅπου τὰ δύο παρεκκλήσια, εἶναι νεώτεροι εὐτελεστάτης κατασκευῆς μετὰ ξυλοδεσίας εἰς τινὰ μέρη.

Πῶς θὰ ἦτο δυνατόν ἐπὶ τῆς βάσει τῶν δεδομένων τούτων ν' ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀρχικὴν μορφήν τοῦ ναοῦ;

Βεβαίως πρέπει κατὰ πρῶτον λόγον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ τμήματα μετὰ τὴν μεταγενεστέραν τοιχοδομίαν ἔχουν ἀνακτισθῆ εἰς τὴν θέσιν ἀκριβῶς τῶν παλαιότερων ἐκεῖ ὑπαρχόντων τοίχων. Οὕτω τὸ σχῆμα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ δὲν φαίνεται νὰ διέφερον εἰς τὴν γενικὴν του μορφήν ἀπὸ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σήμερον οὗτος ἔχει.

Τὸ σχῆμα ὅμως τοῦτο ἀναμφιβόλως εἰς τὰς λεπτομερείας ἦτο κάπως διάφορον. Εἰς τὴν ἀσφαλῆ ἀποκατάστασιν αὐτοῦ μᾶς ὁδηγοῦν αἱ τοιχογραφίαι, αἱ καλύπτουσαι τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος.

Εἰς τὴν δυτικὴν δηλαδὴ πλευρὰν αὐτοῦ παρατηροῦμεν, κατὰ τὰ πρὸς Β καὶ ἰδίως κατὰ τὰ πρὸς Ν ἄκρα, μορφὰς ἀγίων, διασφιζομένας κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἢ κατὰ τὸ δεξιὸν αὐτῶν ἡμισυ. Τοῦτο σημαίνει, ἂν δὲν ἀπατώμαι, ὅτι τὸ μὴ διασφιζόμενον ἡμισυ τῶν μορφῶν αὐτῶν εὕρισκετο ἐπὶ ἐπιφανείας, μὴ ὑπαρχούσης σήμερον. Τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος μᾶς δίδουν κατὰ τρόπον ἀπολύτως πειστικὸν αἱ τοιχογραφίαι τῆς βορείου ἐπιφανείας τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος (εἰκ. 23). Εἰς τὸ δυτικὸν δηλαδὴ ἄκρον τῆς ἐπιφανείας ταύτης αἱ τοιχογραφίαι σταματοῦν κανονικῶς εἰς ἀπόστασιν 0,70 μ. ἀπὸ τοῦ πέρατος τοῦ τοίχου τούτου. Ὅτι δὲ αἱ τοιχογραφίαι σταματοῦν ἐκεῖ κανονικῶς καὶ ὄχι λόγῳ φθορᾶς αὐτῶν κατὰ τὸ μέρος ἐκεῖνο δεικνύει ἡ ἐρυθρὰ ταινία, ἡ πλαυσοῦσα αὐτάς. Ἀλλὰ καὶ τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων αὐτοῦ τοίχων, τὸ πάχος εἶναι ἀκριβῶς 0,70 μ., ὅσον δηλαδὴ εἶναι καὶ τὸ διάστημα εἰς τὴν βορείαν ἐξωτερικὴν πλευ-

¹ Ἐλάχιστα δείγματα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Κοντὰκώφ, ἐνθ' ἂν. σ. 131, εἰκ. 71, ἐκ τούτου δὲ καὶ παρὰ Diehl - Le Tourneau - Saladin, ἐνθ' ἂν. 219, εἰκ. 96.

ράν μεταξύ του πέρατος των τοιχογραφιών και της γωνίας του τοίχου. Πρέπει λοιπόν να παραδεχθώμεν χωρίς ἀμφιβολίαν ὅτι εἰς τὸ γυμνὸν τοιχογραφιῶν δυτικὸν ἄκρον τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος ὑπῆρχεν ἄλλοτε τοῖχος κάθετος πρὸς αὐτήν. Ὅτι δηλαδὴ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος συνεχίζετο πρὸς Β καὶ πρὸς Ν μέχρι τῶν πλευρῶν τῆς στοᾶς.

Ποία ἦτο ἡ οὕτω ἀποκαθισταμένη ἀρχικὴ μορφή τοῦ ναῖσκου δεικνύει ἡ παρατιθεμένη κάτωφιν αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἐγένετο ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων (εἰκ. 24).

Ὁ ναῖσκος οὕτω ἀπετελεῖτο ἀπὸ τρία ἴσων περίπου διαστάσεων διαμερίσματα, συγκοινωνοῦντα μεταξύ των διὰ τῶν δύο διλόθων ἀνοιγμάτων εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοῦ μεσαίου. Δυτικῶς πρὸ τῶν τριῶν αὐτῶν διαμερισμάτων ὑπῆρχε κοινὸς νάρθηξ.

Ὁ οὕτω ἀποκαθιστάμενος ναῖσκος δὲν ἔχει πλέον τὴν μορφήν ἑνὸς κεντρικοῦ διαμερίσματος, περιβαλλομένου ὑπὸ στοᾶς εἰς σχῆμα Π, ὡς συνήθως χαρακτηρίζεται οὗτος ἐπὶ τῆ βάσει τῆς σημερινῆς του καταστάσεως ¹. Ἐχει διάταξιν κάπως συνθετωτέραν καὶ ἀνήκει εἰς τύπον ὄχι πολὺ συνήθη, τοῦ ὁποίου μερικὰ παραδείγματα, ἀρκετὰ ἀνάλογα, εὐρίσκονται μεταξύ τῶν πολυαρίθμων ναῖσκων τῆς Κρήτης ², προελθόντα ὅμως ἐκεῖ πιθανώτατα ἀπὸ τὴν εἰς διαδοχικοὺς χρόνους προσκόλλησιν ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ ἀρχικῶς μονοκλίτου ναῖσκου ἄλλων ἐπίσης μονοκλίτων παρεκκλησίων ³. Ὁ τύπος τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, ὅπως τὸν ἀποκατεστήσαμεν, ἀπαντᾷ, ἂν καὶ σπανίως, καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Πλησιέστατοι ὡς πρὸς τὴν κάτωφιν μετὰ τὸν ναῖσκον τοῦ Ὀρφανοῦ εἶναι οἱ τρεῖς γνωστοὶ ναοὶ τῆς Καστοριάς, οἱ Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι δηλαδὴ, ὁ Ταξιάρχης καὶ ὁ Ἅγιος Στέφανος ⁴. Οὗτοι ὅμως διαφέρουν τοῦ ἡμετέρου, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἔχουν τὰ πλάγια κλίτη στενωτέρα τοῦ μεσαίου, διατηροῦν δηλαδὴ τὸν χαρακτήρα τῆς βασιλικῆς, καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι τὰ κλίτη των καλύπτονται ὄχι μετὰ ξυλίνην στέγην, ὅπως εἰς τὸν Ὀρφανόν, ἀλλὰ μετὰ ἡμικυλινδρικήν καμάραν.

Ὁ οὕτω ἀποκαθιστάμενος ναῖσκος τοῦ Ὀρφανοῦ (εἰκ. 24) ἔχει βεβαίως πολλὴν συγγένειαν πρὸς τὴν τρίκλιτον ξυλόστεγον βασιλικήν, ἀλλὰ τὸ ἴσον περίπου πλάτος τῶν τριῶν κλιτῶν καὶ οἱ τοῖχοι μετὰ τὰς θύρας, οἱ ὁποῖοι ἀπομονώνουν τὰ κλίτη ταῦτα ἀπὸ τοῦ κοινοῦ νάρθηκος, εἶναι στοιχεῖα, ἀπομακρύνοντα τὸν ἀπασχολοῦντα ἡμᾶς ναῖσκον ἀπὸ τὸν καθαρὸν τύπον τῆς βασιλικῆς.

Χρονολογία. Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω ⁵, οἱ μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντες μετὰ τὸ μνημεῖον ἀνάγουσι τὸν κεντρικὸν ναῖσκον εἰς τὸν 13ον ἢ 14ον αἰῶνα, θεωροῦντες προφανῶς τὴν περιβάλλουσαν αὐτὸν στοᾶν μεταγενεστέραν.

¹ Diehl - Le Tourneau - Saladin, ἐνθ' ἄν. 218 κ.έξ. Millet, Ecole, 30, 134. Tafraли, ἐνθ' ἄν. 182.

² Πρὸς G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, II, Venezia, 1908, σ. 199, εἰκ. 147, 149, 150, σ. 239, εἰκ. 274, 276, 279, σ. 241, εἰκ. 283, σ. 244, εἰκ. 294.

³ Τοῦτο σημειώνει ὁ Gerola εἰς τὸν ναῖσκον τῆς σ. 200, εἰκ. 153, ἔπου ὁμοῦ δὲν ὑπάρχει ὁ κοινὸς νάρθηξ.

⁴ Ἀρχεῖον Βυζαντ. Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 4, 1938, σ. 11, εἰκ. 3 (Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι), σ. 62, εἰκ. 42 (Ταξιάρχης), σ. 108, εἰκ. 74 (Ἅγ. Στέφανος). Βλ. καὶ Millet, Ecole, σ. 24 κ.έξ. εἰκ. 6 - 11.

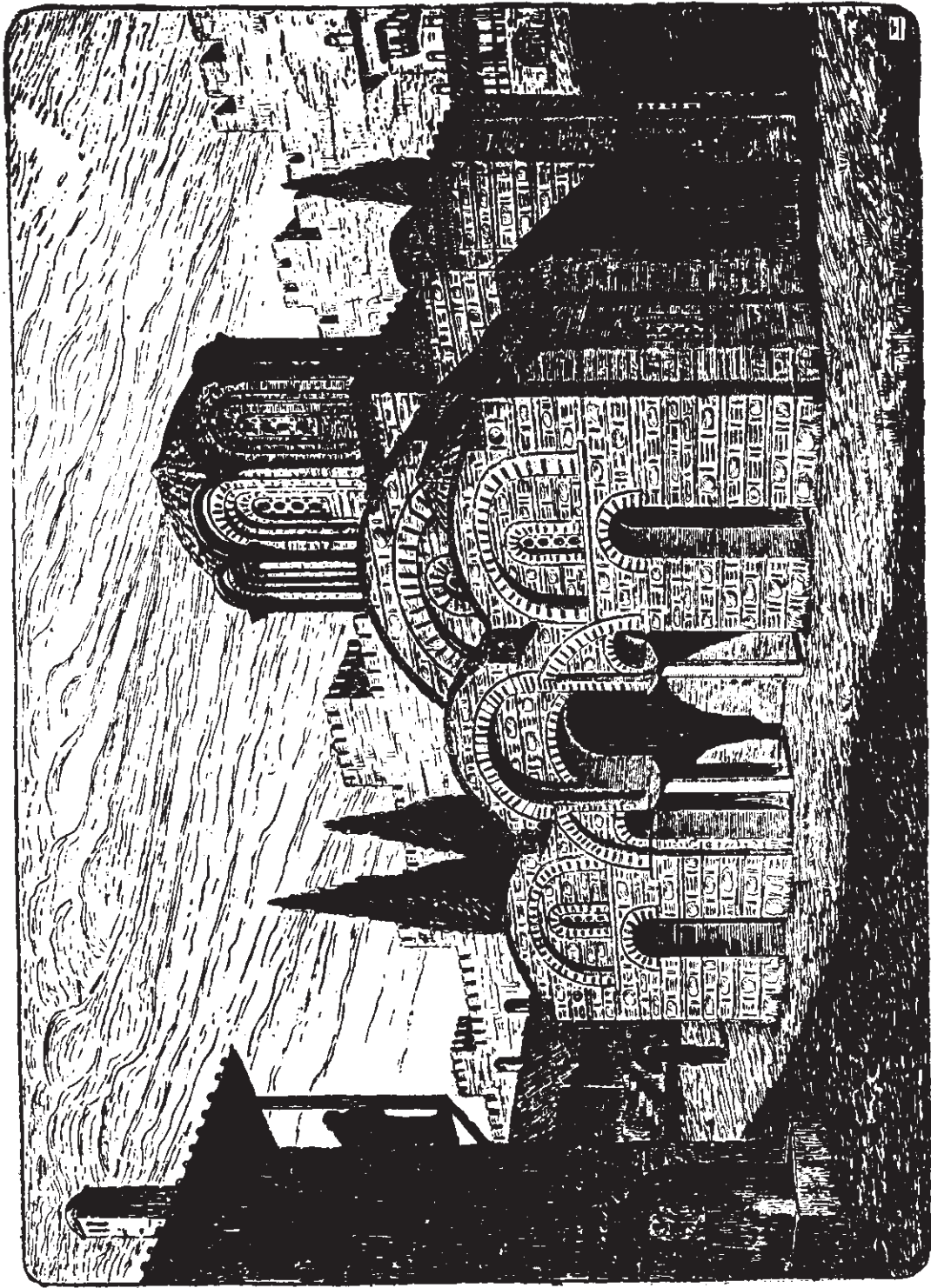
⁵ Βλ. ἀνωτέρω σ. 35, σημ. 1.

Ἡ ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας καὶ τῶν ἄλλων διακοσμητικῶν λεπτομερειῶν τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος πρὸς τὸν ἐξετασθέντα ἤδη ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν πείθει ὅτι τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα εἶναι περίπου σύγχρονα. Ἀμφότερα ὅμως παρουσιάζουν πολλὰς ἀναλογίας εἰς τὴν τοιχοδομίαν καὶ εἰς ἄλλας λεπτομερείας πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (1312-1315). Αἱ τοιχογραφίαι ἐξ ἄλλου, αἱ καλύπτουσαι τὸ κεντρικὸν διαμέρισμα εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Ὀρφανοῦ, δύνανται ἐκ λόγων τεχνοτροπίας καὶ εἰκονογραφίας νὰ τοποθετηθοῦν μὲ πολλὴν πιθανότητα εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν ἐποχὴν λοιπὸν ἐκείνην, τὴν πρῶτην δηλαδὴ πεντηκονταετίαν τοῦ 14ου αἰῶνος, δεόν νὰ τοποθετήσωμεν μὲ ἀρκετὴν πιθανότητα τὴν οἰκοδομὴν καὶ διακόσμησιν τοῦ ναῦσκου, ἴσως δὲ καὶ τὴν ἴδρυσιν τῆς μικρᾶς μονῆς, τῆς ὁποίας οὗτος ἀπετέλει τὸ καθολικόν.

Γ΄.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΤΩΝ ΒΛΑΤΤΑΔΩΝ



25. Καθολικὸν τῆς Μονῆς Βιατράδων. Ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς.

Γ'. ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΤΤΑΔΩΝ

Η Μονή τῶν Βλαττάδων, τὸν ναὸν τῆς ἑποίας πρόκειται νὰ ἐξετάσωμεν εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον, κεῖται εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς πόλεως, πλησιέστατα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ τείχους, τοῦ περιβάλλοντος τὴν Ἀκρόπολιν. Ὁ ναὸς τῆς - τὸ καθολικὸν - εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Σωτῆρος.

ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ Η ΓΙΔΡΥΣΙΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Τὸ ὄνομα τῆς Μονῆς εἰς τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὴν ἔγγραφα ἀπαντᾷ ὑπὸ διαφόρους τύπους, κατάλογον τὸν ὁποίων κατήρτισεν ὁ Παπαγεωργίου¹. Εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ὅμως μέχρι τοῦδε γνωστὴν μνείαν τῆς Μονῆς, εἰς τὸ ὀδοιπορικὸν δηλαδὴ τοῦ Ρώσου Ἰγνατίου τοῦ ἐκ Σμολένσκ, ἐπισκεφθέντος τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 1405, αὕτη ἐνομάζεται Βλατάδες². Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Παπαγεωργίου παρατιθεμένων τύπων τοῦ ἐνόματος εἰ παλαιότεροι, ἀναφερόμενοι ἐμὲν τὸ 1488 εἰς γράμμα τοῦ πατριάρχου Μαξίμου, εἶναι Βλαταίων καὶ Βλαττάδων³. Ὁ Παπαγεωργίου, ἂν καὶ εἶχε παραδεχθῆ ὅτι ἡ Μονὴ ἐκτίσθη ὑπὸ τινος Βλατᾶ, ἐν τούτοις ἐπίστευεν ὅτι «οἱ ἐν τῇ Μονῇ ἐνομάσθησαν Βλαταῖοι καὶ κεινότερον Βλατάδες»⁴. Κατὰ τὴν γνώμην μου ὁ ἀρχικὸς τύπος τοῦ ἐνόματος εἶναι Μονὴ τῶν Βλαττάδων, τὸ δὲ Βλαταίων εἶναι, ὅπως καὶ τὰ ἀργότερον ἐμφανιζόμενα Βλατέων, Βλαταιαίων, Χριστοῦ τοῦ Βλατέως κ.ἄ., λόγιοι μετατροπαὶ ἐπὶ τὸ ἀρχαικώτερον τοῦ ἀρχικοῦ Βλαττάδων. Νομίζω δὲ ὅτι ἡ εἰς πληθυντικὸν ἐκφορά, Μονὴ τῶν Βλαττάδων, σχετίζεται ὄχι μὲ τοὺς μοναχοὺς, ὡς ἐνόμιζεν ὁ Παπαγεωργίου, ἀλλὰ μὲ τοὺς κτήτορας. Ἡ μονὴ δη-

¹ BZ 8, 1899, 420. Πρβ. καὶ Μυστακίδην εἰς τὸ περιὸδ. τοῦ Ἑλλήν. Φιλολ. Συλλ. Κωνσταντινουπόλεως, 27, 1900, 371 κ. ἔξ.

² Βλ. τὴν νέαν ἀκριβεστάτην μετάφρασιν τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην μέρους τοῦ ὀδοιπορικοῦ, τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Μ. Λάσκαρη εἰς τὸν Τόμον Ἀρμενοπούλου, 318, πρβ. καὶ σ. 320. Ἀπολύτως ἐσφαλμένη εἶναι ἡ μεταγραφὴ Biblotades, τὴν ὁποίαν παραθέτει εἰς τὴν μετάφρασίν τῆς ἡ Β. de Khitrowo, Itinéraires russes en Orient, I, 1, Genève, 1889, 147. Πρβ. καὶ Tafrahi, Topogr. de Thessalonique, 193, σημ. 1.

³ Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 408, 409. Μυστακίδης, ἐνθ' ἄν. 374, 375.

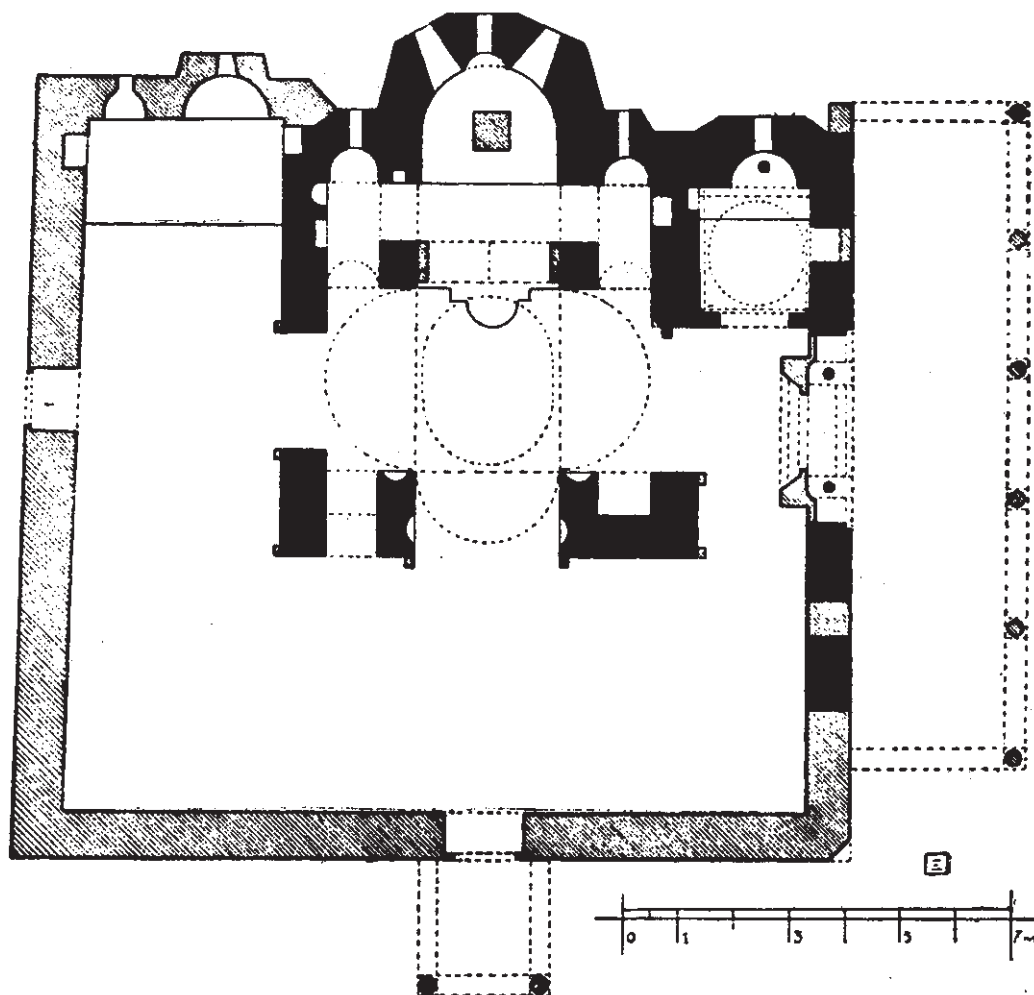
⁴ Ἐνθ' ἄν. 421.

λαβή ἐκτίσθη ὑπὸ ἀδελφῶν Κρητῶν, ὅπως ἀναφέρει σχετική παράδοσις, ἀπήχθη τῆς ὁποίας εὐρίσκουμεν καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἔτους 1801, τὴν ἐντειχισμένην ὑπεράνω τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ καὶ ἔχουσαν οὕτω κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀνάγνωσιν ¹.

Σωτήρι Χριστῷ τῶν ὄλων τῷ δεσπότῃ
νεῶς σεπτὸς οὗτος ἠγέσθη πάλαι
Κρητῶν ἐπ' ἀνδρῶν Βλατέων τῶν κτητόρων,
ὅφ' ὄν γε τῆδε τῇ μονῇ τοῦ πῶνοντος.
Ῥυεῖς χρόνῳ δε, καὶ πεσὼν ἐν τῷ μέρ(ει),
ἐκ δευτέρου νῦν ᾧδ' ἀηγέσθη πόνη,
σπουδῇ, δαπάνῃ τοῦ σεβασμιωτάτου
Κυρ Ἰγνατίου τῆς μονῆς ἠγουμένου

καὶ τῶν ἐν αὐτῇ συμβιοῦντων πατ(έ)ρ(ων),
ἐν συνδρομῇ μάλιστα τοῦ Κωνταντίνου
ἄρχοντος ὄντως εὐκλεοῦς Ἰωάννου,
ὅτε πολὺς μὲν μισθὸς ἔστ' ἐν τῇ γέει
σὺν πᾶσιν ἀπλ(ῶς) τοῖς συνεργοῖς τῷ τέλει,
πλείων δὲ πάντως [π;] τόλειος ἐν πόλῳ.

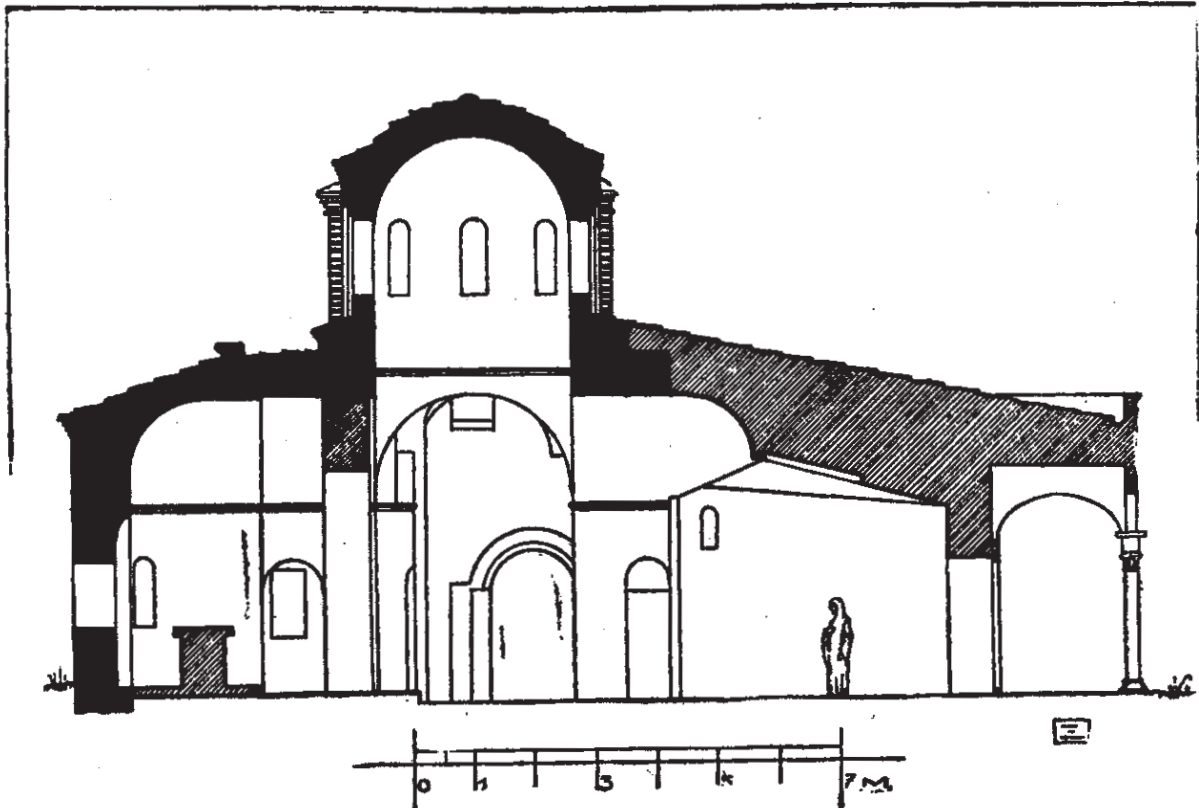
γ' Ἐν ἔτει ΑΩΑ Σεπτεμβρ(ί)ον Κ.



Εἰκ. 26. Καθολικὸν Μ. Βλαττάδων. Κάτορις (σημερινὴ μορφή).

¹ Ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Μυστακίδου, ἐνθ' ἀν. 370. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἀν. 423, εἶναι εἰς πολλὰ σημεῖα ἐσφαλμένη.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἐξάγεται κατὰ τρόπον ἀπολύτως σαφῆ ὅτι ἡ Μονὴ ἔλαβε τὸ ὄνομα ἀπὸ τούτων ἐκ Κρήτης καταγομένους κητόρας αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὸν τύπον Βλατέσι, τὸν ὅποιον εὐρίσκουμεν εἰς τὴν ἐπιγραφὴν, εἶναι φανερὸν ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἐχρησιμοποιήθη ὁ ἐκ τῆς λογίας μετατροπῆς προσελθὼν. Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος ἦτο, ὅπως καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, Βλαττάδες. Τὸ ἐπίθετον τοῦτο προήλθε χωρὶς οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν ἀπὸ τοῦ ἐπάγγελμα τῶν κητόρων. Βλαττάς¹ δηλαδὴ εἶναι ὁ κατασκευάζων ἢ πωλὼν βλαττία, τὸ πασίγνωστον ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κείμενα εἶδος ὑφάσματος².



Εἰκ. 27. Καθολικὸν Μ. Βλαττάδων. Τομὴ κατὰ μῆκος (σημερινὴ μορφή).

Ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς οὐδεμίαν ἔχομεν ἐκ τῶν γραπτῶν πηγῶν πληροφορίαν. Ἄλλοτε εἶχον παρατηρήσει³ ὅτι τὰ εἰς τὴν Μονὴν σφριζόμενα παλαιο-χριστιανικὰ διάκοσμα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δεικνύουσιν ἴσως τὴν ἐκεῖ ὑπαρξίν παλαιότερου κτίσματος, ἀσχέτου ἀσφαλῶς πρὸς τὴν σημερινὴν ἐκκλησίαν. Οἱ δύο τέλος μαρμάρيني πύλοι, οἱ ἐκεῖ διασφριζόμενοι, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἰς φέρει ἐγγάρακτον τὸ ἔτος 1047 καὶ ὁ ἕτερος τὸ 1210⁴, φαίνεται ὅτι ἔχουν μετακομισθῆ ἄλλοθεν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν Μονὴν εἰς

¹ Βλ. Du Cange, Glossarium, σ. 206, ἐν λ. Βλαττάς, τὴν ὁποίαν ἐρμηνεύει Blatae artifex.

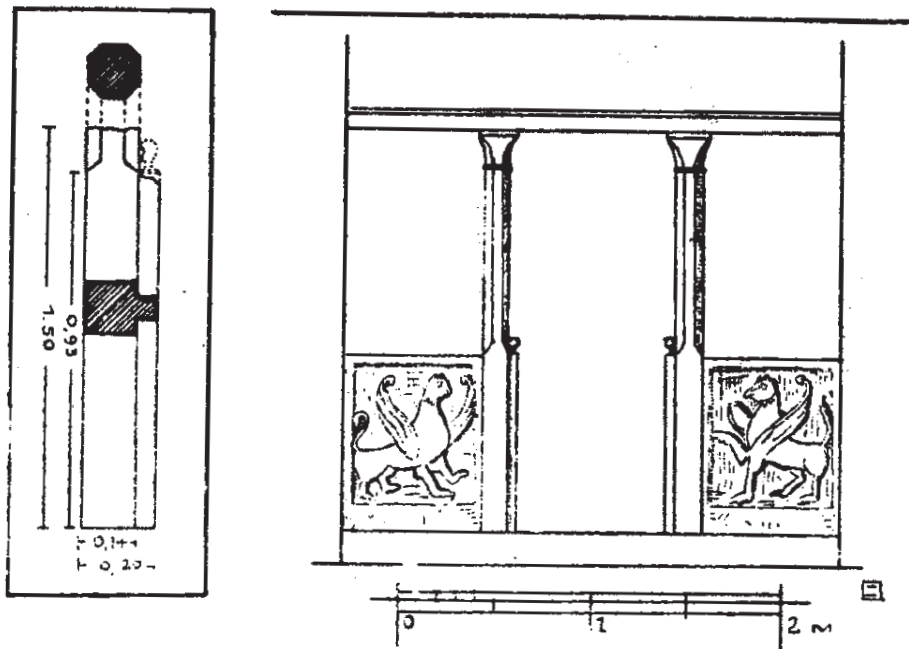
² Du Cange, ἐνθ' ἀν. ἐν λ. Βλατίον.

³ Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν, 11, 1935, 359 κ. ἐξ.

⁴ Αὐτέθι, 360.

δευτέραν χρήσιν. Τοῦτο εἰκάζω ἀπὸ τὸ μονόγραμμα τῶν Παλαιολόγων καὶ τὸ γράμμα Β (Βλατιτάδων);, τὰ χαραγμένα ἐπὶ τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν πίθων¹. Ἡ τέχνη τοῦ νῦν ὑπάρχοντος ναοῦ δεικνύει ὅτι οὗτος δὲν δύναται, ὡς θὰ ἴδωμεν, ν' ἀνέλθῃ πέραν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰς ἓν σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Ἰεραμίου Β' μὲ χρονολογίαν 1581 φυλασσόμενον εἰς τὴν Μονὴν ἀναφέρονται «παλαιγενὲς χρυσοβούλλιον», καθὼς καὶ «σιγιλλιώδη γράμματα» τοῦ πατριάρχου Νεῖλου (1380-1388) «μεγαλοπροεπῶς δωρούμενα καὶ ἐδεσχετοῦντα» τὴν Μονὴν «καὶ τιμήσαντα αὐτὴν πάσῃ ἐλευθερίᾳ καὶ παντελεῖ ἀσυδοσίᾳ, καὶ αὐτονομίᾳ, καὶ αὐτοδεσποτείᾳ, ὡς φαίνεται προφανῶς ἐν τοῖς τοιοῦτοις σεπτοῖς χρυσοβούλλιοις καὶ πατριαρχικοῖς παλαιγενέσι γράμμασι»².



Εἰκ. 28. Καθολικὸν Μ. Βλατιτάδων. Λείψανα καὶ ἀποκατάσεις τοῦ τέμπλου.

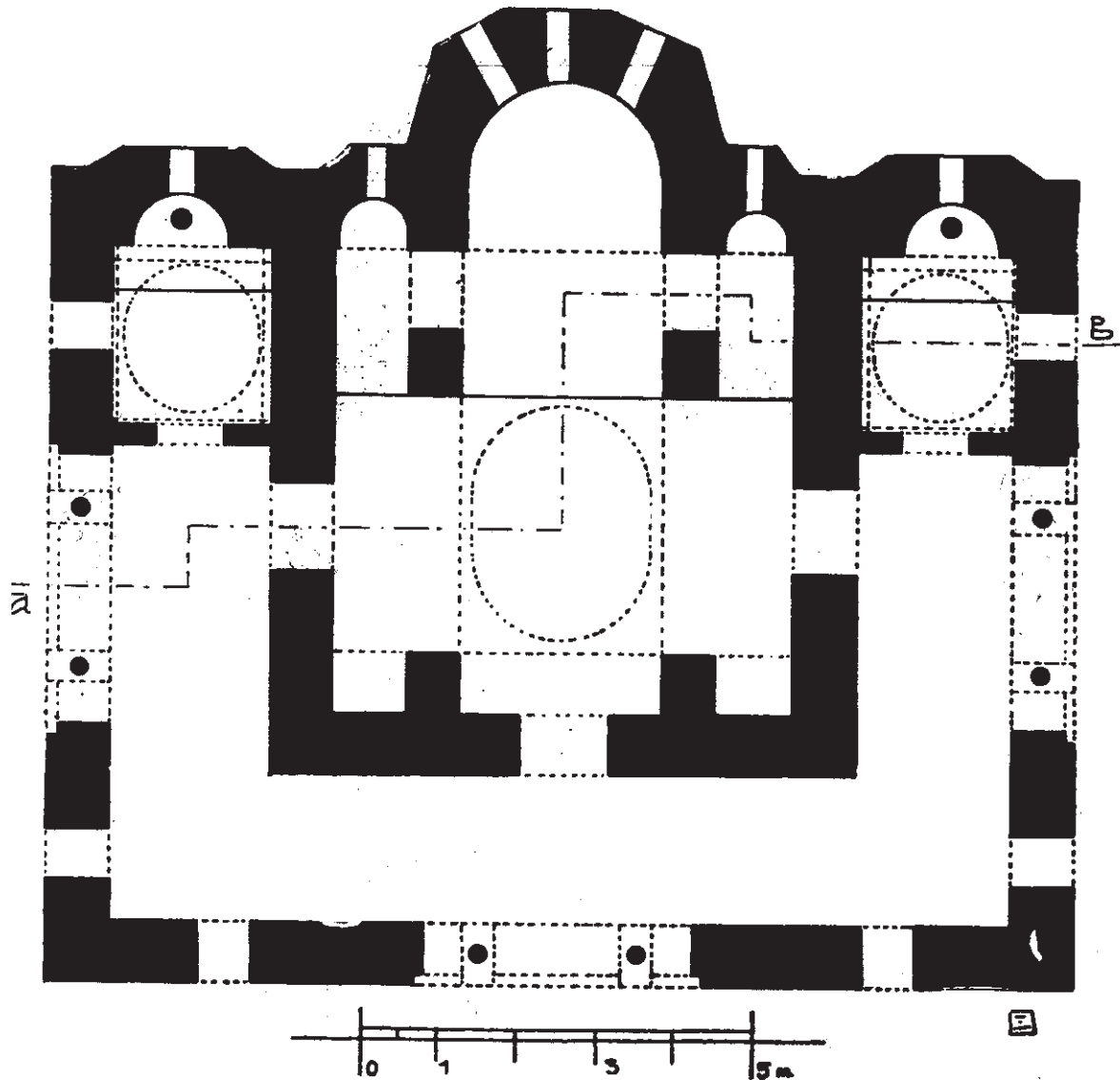
Ἐκ τοῦ σιγίλλιου αὐτοῦ καταφαίνεται ὅτι ἡ Μονὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι νεωτέρα τῶν χρόνων τοῦ πατριάρχου Νεῖλου, εἶναι ὅμως ἀγνωστον ἂν ἰδρῦθῃ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ. Θὰ ἠδύνατο ἐν τούτοις νὰ παραδεχθῆ τις ὅτι αὕτη ἰδρῦθῃ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ Νεῖλου, ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ ἐκ τοῦ σιγίλλιου τοῦ Ἰεραμίου ἀνωτέρω παρατεθέντα περὶ δωρεῶν, ἐλευθερίας, ἀσυδοσίας κ.λ.π. παρεχομένων διὰ χρυσοβούλλων καὶ πατριαρχικῶν σιγίλλίων εἰς τὴν Μονὴν. Θὰ ἠδυνάμεθα δηλαδὴ νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὰ πρόνομια ταῦτα παρεχωρήθησαν εἰς τὴν ἤδη ὑπάρχουσαν καὶ γνωστὴν πλέον Μονὴν, τῆς ἐποίας οὕτω ἡ ἰδρυσις δέον νὰ τεθῆ εἰς χρόνους παλαιότερους τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ 14ου αἰῶνος, ἐπότε ἐπατριάρχευσεν ὁ Νεῖλος. Πάντως νομίζω ὅτι δὲν θὰ εὕρισκόμεθα

¹ Αὐτέθει.

² Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 412 κ. 63.

πολύ μακρὰν τῆς ἀληθείας, ἂν ἐτοποθετοῦμεν τὴν Ἱδρυσιν τῆς Μονῆς εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος.

Γνώμην ἀνάλογον περίπου εἶχεν ἐκφράσει καὶ ὁ Παπαγεωργίου, ὁ ὁποῖος ἔθετε τὴν Ἱδρυσιν αὐτῆς «οὐχὶ μετὰ Ἰωάννην Γ' τὸν Καντακουζηνὸν (1347-1355)»¹. Εἰς τὴν γνώμην δὲ αὐτὴν φαίνεται ὅτι εἶχε καταλήξει ὁ Παπαγεωργίου, διότι ἐνόμιζεν ἴσως ὅτι τὸ εἰς τὸ σιγίλλιον τοῦ Ἱερεμίου ἀναφερόμενον χρυσόβουλλον ἦτο τοῦ Καντακουζηνοῦ. Ἡ τριαύτη



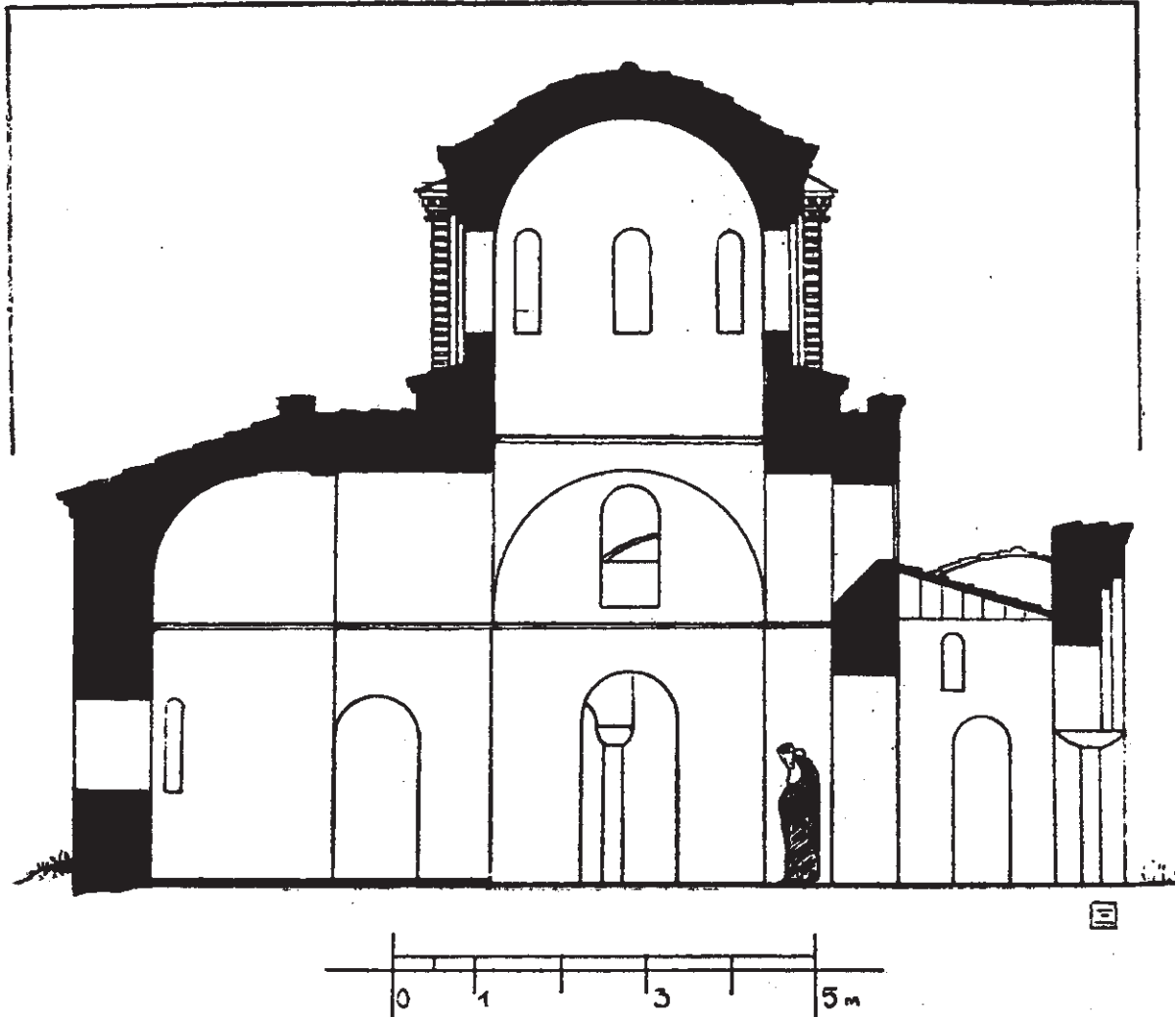
Εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Βλαϊτάδων. Ἀποκατάσεις τῆς κατόψεως.

ὁμοῦς εἰκασία οὐδαμοῦ στηρίζεται. Τέλος ἀπὸ ἀνάλογον, φαίνεται, ἐσφαλμένην ἐρμηνείαν τῶν εἰς σιγίλλιον τοῦ Ἱερεμίου ἀναφερομένων ἐκκινῶν καὶ ὁ Μυστακίδης, τοποθετεῖ τὴν «ὕπαρξιν» τῆς Μονῆς «τοῦλάχιστον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, εἰ μὴ πρότερον»².

¹ Ἐνθ' ἀν. 421. ² Μυστακίδης, ἐνθ' ἀν. 369.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ἐξ αὐτῆς τίποτε σχεδὸν δὲν εἶναι γνωστὸν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἠνόησαν αὐτὴν ἀπὸ τῶν χρόνων ἀκρόμῃ τοῦ Μωάμεθ Β', ὁ ὁποῖος τὸ 1446 ἀπέλυσε τὸ πρῶτον ὑπὲρ αὐτῆς ἔγγραφον¹. Τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Μονὴ παρέμεινε ἐλευθέρη καὶ ἀσύδοτος



Εἰκ. 30. Καθολικὸν Μ. Βλαττάδων. Τομὴ κατὰ μῆκος (ἀποκατάστασις).

καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, συνεπεία ἴσως τῶν προνομίων, τὰ ὅποια τῆς παρεχώρησεν ὁ Μωάμεθ Β', μεταγενεστέρα παράδοσις ἀπέδωκεν εἰς τὴν προδοσίαν τῶν μοναχῶν αὐτῆς, ὑποδειξάντων εἰς τὸν πολιορκουῦντα τὴν Θεσσαλονίκην σουλτάνον τὸν τρόπον τῆς ἀλώσεως αὐτῆς διὰ τῆς ἀποκοπῆς τῶν ὑδραγωγῶν σωλήνων τοῦ Χορτιάτου. Τὴν παράδοσιν αὐτὴν οὐδεμία, καθ' ὅσον γνωρίζω, ἄλλη πηγὴ ἀναφέρει πλὴν τοῦ κατὰ τὰς ἀρ-

¹ Βλ. Μ. Λάσκαρη ν εἰς τὸν Τόμον Ἀρμενοπούλου, 320. Πρβ. καὶ F. Babinger, Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht von Varna (1444). Oriens 3 (Leiden 1950) 229-265, ἔπου καὶ ἀπεικόνισις τῆς διαταγῆς τοῦ Μωάμεθ Β' τῶν μέσων Ἰανουαρίου 1446 ἐξ Ἀδριανουπόλεως πρὸς τὸν μολλάν (=δικαστὴν) Θεσσαλονίκης Sinân-ed-dîn χάριν τῆς Μονῆς Βλαττάδων.

χάς τοῦ 17ου αἰῶνος γραφέντος ὑπὸ τοῦ Ἱέρακος ἐμμέτρου χρονικοῦ. Οἱ σχετικοὶ στίχοι τοῦ χρονικοῦ, ὅπου ὁ Ἱέραξ προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ὀνομασίαν Τσαοὺς μοναστήρ, μὲ τὴν ὁποίαν ἐκάλουν τὴν Μονὴν καὶ οἱ Τούρκοι καὶ ὁ λαός, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ἀσυδοσίαν αὐτῆς, εἶναι οἱ ἑξῆς: ¹



Εἰκ. 31. Καθολικὸν Μ. Βλατιάδων. Τομὴ κατὰ πλάτος (ἀποκατάστασις).

383 Τότε τσαούσην * φύλακα καθίστησι (ὁ Σουλτάνος) φυλάττειν
 τοὺς ἐν μονῇ μονάζοντας προδώσαντας τὴν πόλιν,
 (Τσαούσης δὲ τὴν σήμερον αὐτ' ἡ μονὴ καλεῖται),
 ἵνα μηδεὶς ἐκ τοῦ στρατοῦ τοὺς μοναχοὺς ταραξῇ.
 Ὅθεν καὶ ἀτελεῖς εἰσιν ἄχρι τοῦ νῦν ἐκ Τούρκων,
 τὸ ἔργον μνημονεύοντες τῶν μοναχῶν τῶν πάλαι.

¹ Κ. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I, Βενετία, 1872, σ. 257, στίχ. 383 κ. ἑξ. Τούτους παραθέτει καὶ ὁ Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 421.

² Τσαούσης τουρκιστὶ λέγεται ὁ λοχίας. Διὰ τὴν ὀνομασίαν τῆς Μονῆς Τσαοὺς μοναστήρ τὴν ὀρθήν, ὡς φαίνεται, ἐρμηνείαν ἔδωκεν ὁ Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 422, σχετίσας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Τσαοὺς βῆν ἀνεγερθέντα τὸ 1527 πύργον, τοῦ ὁποίου τὴν σχετικὴν τουρκικὴν ἐπιγραφὴν παραθέτει μετὰ μεταφράσεως.

Ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι κάποτε ἡ Μονὴ θὰ εἶχεν ἐπὶ βραχὺ ἴσως χρονικὸν διάστημα περιέλθει εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων καὶ ὁ ναὸς τῆς θὰ εἶχε μεταβληθῆ εἰς τζαμί. Εἰς τὴν εἰκασίαν αὐτὴν ὀδηγοῦν ὠρισμένοι ἐνδείξεις, τὰς ὁποίας θὰ ἴδωμεν περιγράφοντες τὸ κτήριον.

Ὁ ναὸς τῆς μονῆς «ῥυεῖς χρόνῳ, καὶ περὶ ἐν τῷ μέρει» ἀνεκαινίσθη κατὰ τὸ 1801, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἐντειχισμένην ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω παρεθέσαμεν ὀλόκληρον. Ποῖα τὰ τότε ἀνακτισθέντα μέρη τοῦ ναοῦ καὶ τίς ἡ ἔκτασις τῆς ἐπισκευῆς ταύτης θὰ ἴδωμεν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ μνημείου.

Ἡ Μονὴ ὑπέστη σοβαρὰς ζημίας ἀπὸ μεγάλην πυρκαϊάν, γενομένην περὶ τὸ 1870, ὡς ἀναφέρει ὁ Παπαγεωργίου¹. Ἄν κατὰ τὴν πυρκαϊάν ταύτην ἐβλάβη καὶ ὁ ναὸς δὲν εἶναι γνωστόν.

Τέλος εἰς πολὺ νεωτέρους χρόνους, τὸ 1907, ἔγιναν νέαι ἐπισκευαὶ εἰς τὸν ναόν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐπίσης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ, ὑπεράνω τῆς εἰσόδου, ἐντειχισμένη ἐγχάρακτος ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφή:

*Σωτήρος μεγάλου νηὸν Σωτήριος οἰσιν
ἠγλάισεν Σπυρίδων ὄδ' ἀναλώμασι, τῷ
μισθὸν ἔχειν ἐν γῆ πολλὸν καὶ οὐρανόισι
δός, σύναρχε Τριάς, εἶνεκεν εὐσεβίης.*

1907 Μαρτίου 25.

ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Ὁ ναὸς εἰς τὴν σημερινὴν του μορφήν² ἀποτελεῖται ἐξ ἑνὸς παλαιοῦ πυρήνος, περιβαλλομένου ἀπὸ νεωτέρας προσθήκας (εἰκ. 26, 27).

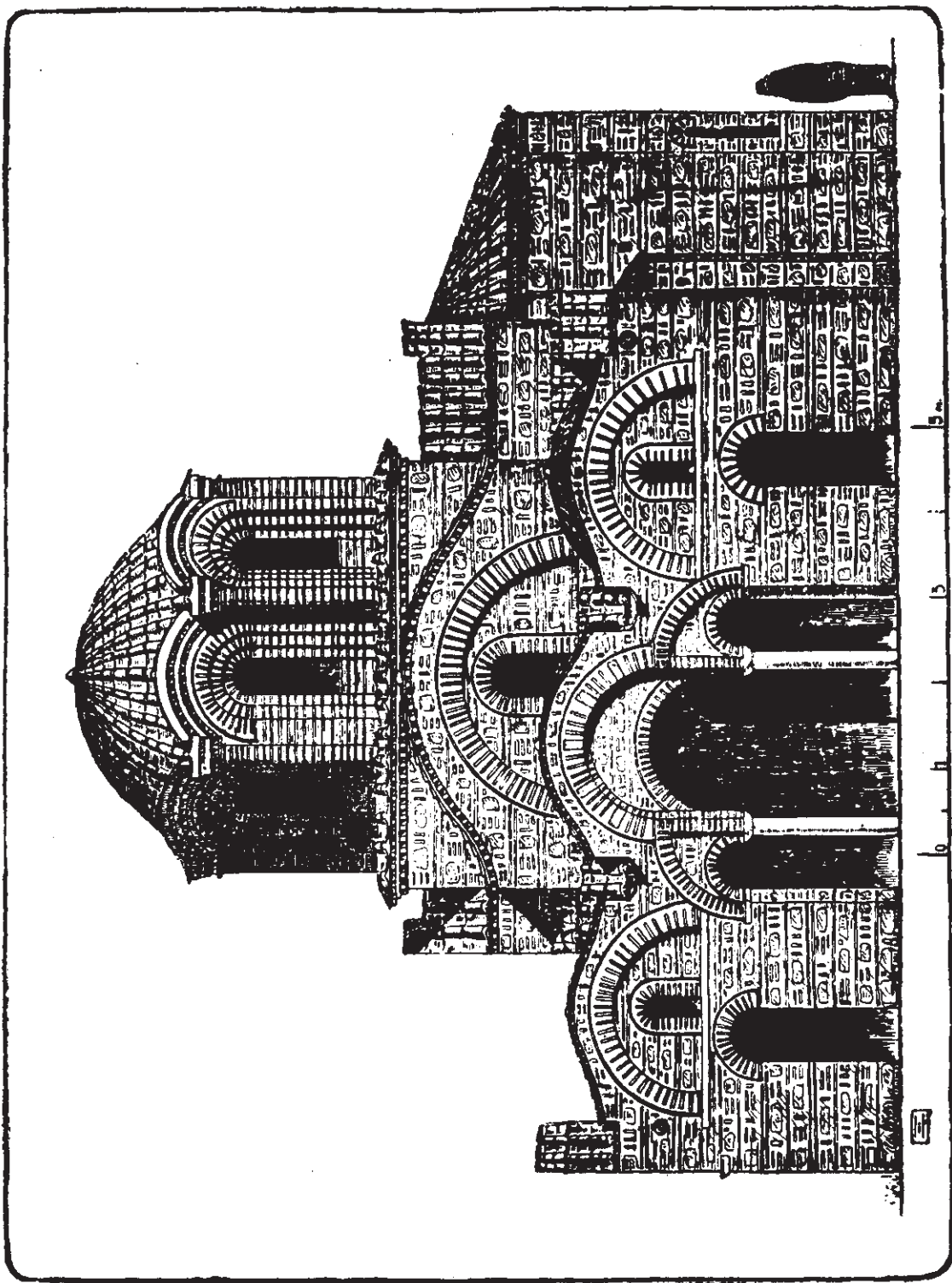
Ἐκ τοῦ ἀρχικοῦ δηλαδὴ κτίσματος διεσώθησαν τὸ Ἱερόν μετὰ τοῦ νοτίως αὐτοῦ μικροῦ παρεκκλησίου τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, τὸ κάτω τοῦ τρούλλου εὑρισκόμενον κεντρικὸν μέρος τοῦ ναοῦ καὶ τέλος ὁ νότιος τοίχος τῆς στοᾶς, τῆς περιβαλλούσης τὸν ναὸν μετὰ τῆς ἀπὸ Ν εἰσόδου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν τόξων, ὑποβασταζομένων ἀπὸ δύο κίονας.

Τὸ βόρειον σκέλος τῆς στοᾶς μετὰ τοῦ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ ἄκρον παρεκκλησίου, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ δυτικὸς τοίχος αὐτῆς, εἶναι νεώτερα, ἀναγόμενα πιθανώτατα εἰς τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1801. Ἡ πρὸ τῆς νοτίας τέλος πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοικτὴ στοά, ὡς καὶ τὸ μικρὸν πρόπυλον πρὸ τῆς δυτικῆς εἰσόδου, ἀνήκουν ἀναμφιβόλως εἰς τὴν τελευταίαν ἐπισκευὴν τοῦ 1907.

Ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν δύο σημεῖα, τὰ ὅποια εἶναι ἀνάγκη νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐπ' ὀλίγον. Εἰς τὸ ὑπεράνω δηλαδὴ τοῦ τέμπλου ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἐνισχυτικὸν τόξον ὀξυκόρυφον μορφῆς τουρκικῆς. Ἐπίσης εἰς τὸ βάθος τῆς

¹ Ἐνθ' ἄν. 402.

² Ἀπόψεις τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς τελευταίας ἐπισκευῆς τοῦ 1907 παρὰ Κοντακίωφ, ἔνθ' ἄν. σ. 144, εἰκ. 85. Ἐπίσης Tafrafi, ἔνθ' ἄν. πίν. XXXI. 1, καὶ Diehl-Le Tourneau-Saladin, ἔνθ' ἄν. σ. 217, εἰκ. 95.



Είχ. 32. Καθολικὸν Μ. Βλαττάδων. Νογία πλεύρᾳ (ἀποκατάστασις).

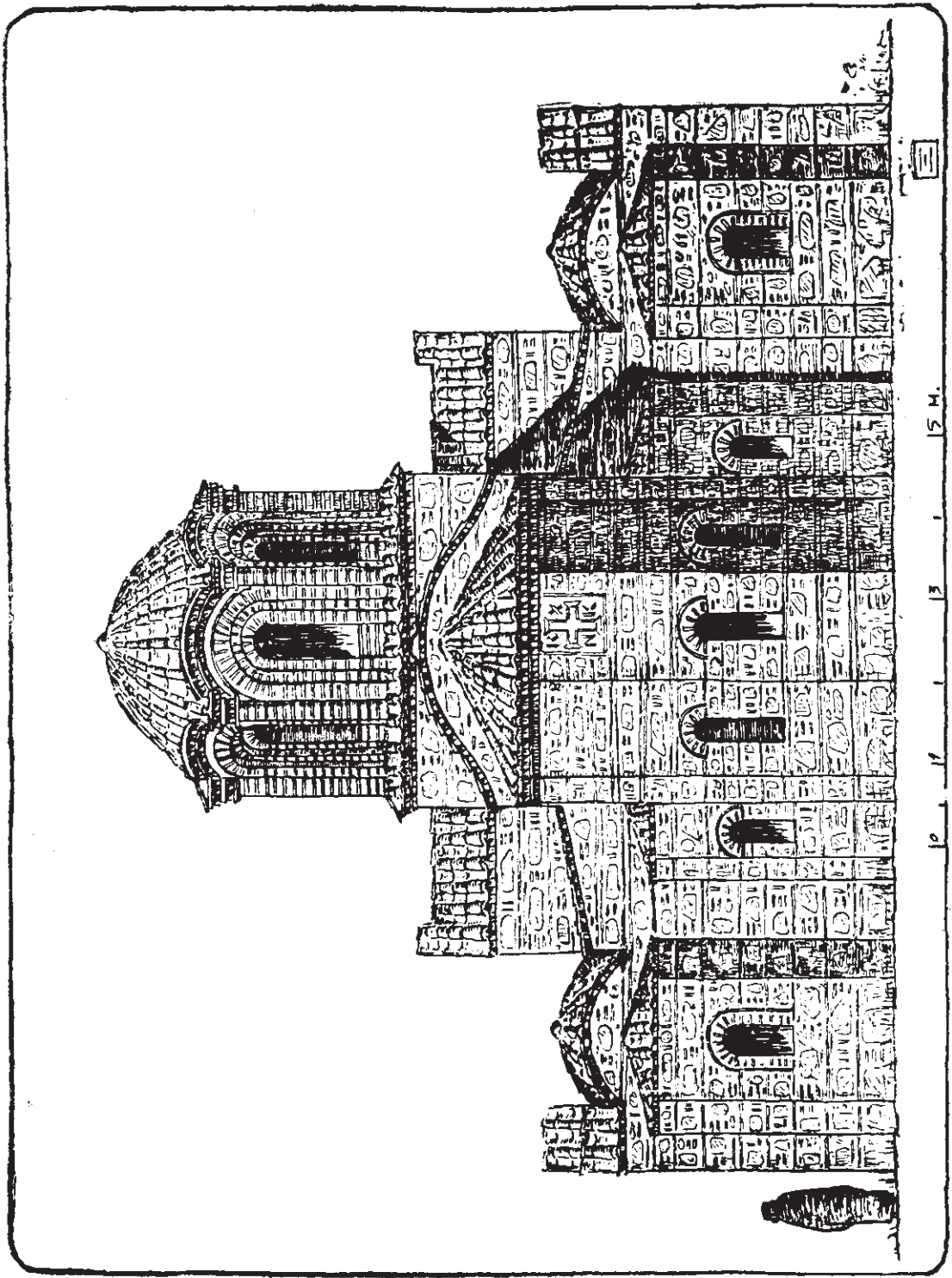
ἀψίδος, εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ἔπου τὸ μεσαῖον αὐτῆς παράθυρον, ὑπάρχει μικρὰ ἀβαθῆς κόγχη φθάνουσα καθ' ὕψος μέχρι τοῦ μαρμαρίνου διαζώματος, τὸ ὅποιον περιτρέχει ὀλόκληρον τὸν ναόν. Τὸ τουρκικῆς μορφῆς ὀξυκόρυφον τόξον εἶναι μοναδικὸν εἰς τὸ μνημεῖον καὶ ἀσφαλῶς δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπισκευὴν τοῦ 1801 οὔτε καὶ εἰς ἄλλην τυχὸν παλαιότεραν, διότι ὅλα τὰ ἀνοίγματα εἰς τὰ νεώτερα μέρη τοῦ ναοῦ φέρουν ἄνω τόξα ἡμικυκλικὰ ἢ εἶναι ἐντελῶς τετράγωνα. Ἡ μικρὰ ἐπίσης κόγχη εἰς τὸ βάθος τῆς ἀψίδος εἶναι περισσότερον χαρακτηριστικῆ. Ἄν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει τὰς ὁμοίας κόγχας, τὰς ὁποίας ἤνοιξαν οἱ Τούρκοι εἰς τὰς ἐκκλησίας, τὰς μεταβληθείσας εἰς τζαμιά, ὅπως π. χ. εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν κ. ἄ., διὰ τὰ δεικνύουσιν τὴν διεύθυνσιν τῆς Μέκκας (Μιχράμπ), θὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἡ μικρὰ κόγχη καὶ τὸ ὀξυκόρυφον τόξον εἶναι πιθανώτατα λείψανα τῆς ὀλιγοχρονίου καταλήψεως τῆς Μονῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ ναοῦ τῆς εἰς τζαμίον. Τοῦ γεγονότος δὲ τούτου ἀπήχησις εἶναι ἴσως, ἔπως ἀνωτέρω εἶπομεν, τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰέρρακος λεγόμενα περὶ τῆς φρουρήσεως τῆς μονῆς ὑπὸ Τούρκων στρατιωτῶν κατὰ διαταγὴν τοῦ σουλτάνου, ἵνα μὴ ἐνοχλοῦνται δῆθεν οἱ ἐκεῖ διαβιῶντες μοναχοί.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοδομία τῶν ἀρχικῶν μερῶν τοῦ μνημείου (ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ μέρος τῆς νοτίας), ἀναφανεῖσα μετὰ τὸν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενόμενον καθαρισμόν¹, ἀποτελεῖται ἀπὸ ζώνας ὅχι πολὺ κανονικὰς ἐκ λίθων ἐναλλασσομένων πρὸς τεμάχια πλίνθων (πίν. Γ' 1 - 4). Ἔχει δηλαδὴ τὴν μορφήν, τὴν ἑποῖαν εἶδομεν εἰς τοὺς Ταξιδάρχας καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Ὁρφανοῦ, ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἀμελεστέραν καὶ χωρὶς τὰ ἐκεῖ ὑπάρχοντα κεράμια κοσμήματα. Ἡ μόνη ἐδῶ κεραμίνη διακόσμησις εἶναι ὁ ἐπὶ τῆς μεσαίας πλευρᾶς τῆς κόγχης σταυρὸς μετὰ τῶν γραμμάτων I (ησοῦ) Σ X (ριστὸς) N (ι) K (ᾱ) (πίν. Γ' 4). Εἰς τὴν νοτίαν τέλος πλευρὰν τοῦ ναοῦ εἶναι ἐντειχιζόμενα περσικὰ πινάκια τοῦ 13ου ἴσως αἰῶνος ἀρίστης τέχνης (πίν. Δ' 4).

Ὁ τροῦλλος μὲ τὰ ἐπάλληλα τόξα καὶ τοὺς λεπτοὺς ἡμικίονας κατὰ τὰς γωνίας εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου κατεσκευασμένος ἐκ πλίνθων. Ἀξία ἐπίσης σημειώσεως εἶναι τὰ ἡμικυκλικὰ ψευδοαιτώματα κατὰ τὸ ἄκρον ἐκάστης τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἐκ τῶν ὁποίων σφίζεται τώρα μόνον τὸ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς.

Τὸ Τέμπλον. Τὸ ἀρχικὸν μαρμαρίνον Εἰκονοστάσιον δὲν εὑρίσκεται πλέον εἰς τὴν θέσιν του. Διεσώθησαν ὅμως τρία τμήματα αὐτοῦ, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὴν πρὸ τοῦ Σκευοφυλακίου μικρὰν συλλογὴν τῶν γλυπτῶν, τῶν ἄλλοτε διεσπαρμένων ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς Μονῆς. Τὰ τρία αὐτὰ τεμάχια εἶναι: α) Μέρος στύλου τετραγώνου κάτω καὶ ὀκταγωνικοῦ ἄνω μετὰ συμφυοῦς μικροῦ τετραγώνου πεσσίσκου, ἀπολήγοντος ἄνω εἰς σφαῖραν, τῆς ὁποίας σήμερον διασφύζονται ἴχνη μόνον (εἰκ. 28). Ὁ μικρὸς αὐτὸς συμφυῆς πεσσίσκος δεικνύει ὅτι ὁ στῦλος εὑρίσκετο πρὸς τὸ μέρος τῆς Ὁραίας πύλης τοῦ τέμπλου. Τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ στύλου μετὰ τοῦ συμφυοῦς πεσσίσκου εἶναι ἐντελῶς ἀνάλογον πρὸς τοὺς κατὰ χώραν διασφύζομένους εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναῖσκου τοῦ Ὁρφανοῦ, τὸ ὅποιον ἐξητάσαμεν ἤδη εἰς τὸ περὶ τοῦ μνημείου τούτου κεφάλαιον. β) καὶ γ) Δύο θωράκια (ὑψ. 0,90, πλάτ. 0,72), ἐπὶ ἐκάστου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται μὲ ἐλαφρῶς ἐξέχον καὶ ἐπίπεδον ἀνάγλυφον καὶ μὲ

¹ Οὗτος ἐγένετο κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτοῦ μέρος μὲ τὴν φροντίδα τοῦ πανοσιολογιστάτου ἡγουμένου τῆς Μονῆς ἀρχιμανδρίτου Παγκρατίου Ἰβηρίτου τοῦ ἱατροῦ, εἰς τὴν φιλοκαλίαν καὶ τὴν δραστηριότητα τοῦ ὁποίου θερμότητος ὀφείλεται ἐπαινος.



Εἰκ. 33. Καθολικὸν Μ. Βλατιῶδων. Ἀνατολική πτέρυγὴ (ὑποκαίσεις).

ισχυράν σχηματοποιήσιν ἀνά εἰς γρόψ, εἰς διάφορον ἕκαστος κίνησιν, ἀλλ' ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν ἕτερον (πίν. Δ' 2, 3).

Τὸ ἀνοιγμα τῆς πρὸ τοῦ Ἱεροῦ καμάρας (2,60 μ.) τοῦ ναοῦ, ὅπου ἦτο ἡ θέσις τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ἐπιτρέπει τὴν ἐκεῖ τοποθέτησιν καὶ τῶν δύο θωρακίων καὶ τῶν δύο στύλων, τῶν σχηματιζόντων τὴν Ὁραϊάν πύλην, διὰ τὴν ὅποιαν περισσεύει διάστημα 0,79 μ. Αἱ ὄψεις, μὲ ἐλαχίστας μόνον διαφορὰς (μῆκος τέμπλου 3,05 μ., ἀνοιγμα Ὁραϊας πύλης 0,82 μ.), διαστάσεις τοῦ ἀκεραίου διασωζομένου τέμπλου τοῦ Ὁρφανοῦ, μᾶς ἐπιτρέπουν οὕτω ν' ἀποκαταστήσωμεν μὲ πολλὴν ἀσφάλειαν καὶ τὸ τέμπλον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων, ὡς δεικνύει τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 28).

Τοιχογραφίαι τέλος ἐλάχισται διεσώθησαν εἰς τὸν τρούλλον καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ, ἀνήκουσαι εἰς χρόνους πολὺ μεταγενεστέρους καὶ δεικνύουσαι τέχνην ὀχι ἀξιόλογον. Πολὺ σπουδαιότεραι εἶναι αἱ διατηρούμεναι εἰς τὸ μικρὸν παρεκκλήσιον τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου νοτίως τοῦ Ἱεροῦ. Αὗται εἶναι πιθανότατα σύγχρονοι ἢ ὀλίγον μεταγενέστεροι τῆς ἰδρύσεως τοῦ ναοῦ. Δυστυχῶς ἡ σφυροκόπησις, τὴν ὅποιαν ὑπέστησαν, διὰ τὰ προσκολληθῆ καλλίτερον ἐπὶ τοῦ τοίχου τὸ ἐκεῖ ἄλλοτε ὑπάρχον ἐπιχρῖσμα, ἐπέφερε μεγάλας εἰς αὐτὰς ζημίας. Παρὰ ταῦτα ὅμως δύναται τις νὰ διακρίνη τὴν ἀρίστην τέχνην τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, ὅπως θὰ φανῆ ἀπὸ τὴν ὑφ' ἡμῶν παρασκευαζομένην δημοσίευσίν των, ἡ ὅποια ἐλπίζομεν ταχέως νὰ ἴδῃ τὸ φῶς.

Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ἰδίου παρεκκλησίου ἐξωτερικῶς διεσώθη τμήμα ἐπιχρῖσματος, φέρον γεγραμμένα διὰ χρώματος ἐρυθροῦ καὶ μέλανος Πασχάλια, ἀνάλογα πρὸς τὰ πρὸ πολλοῦ ἀποκαλυφθέντα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου¹. Ταῦτα εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερα κατὰ πολὺ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου, ἀναγόμενα εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς ἠδυνήθη νὰ διαπιστώσω ἀπὸ τὴν ἐπ' αὐτῶν κάπως εὐδιάκριτον χρονολογίαν 1567. Ἡ ὑπαρξίς των ὅμως εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πρὸ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ τῆς νοτίας, θὰ ὑπῆρχε στοᾶ ἢ ἴσως καὶ ἀπλοῦν ξύλινον ὑπόστεγον, τοῦ ὁποίου τὴν θέσιν κατέχει περίπου ἡ νεωτάτη ἐκεῖ σήμερον ὑπάρχουσα στοᾶ. Ἄνευ τῆς προϋποθέσεως τῆς στοᾶς ἢ τοῦ ὑποστέγου θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ νοηθῆ ἡ διατήρησις τῶν διὰ χρώματος γεγραμμένων Πασχαλίων τούτων, διότι ταῦτα θὰ κατεστρέφοντο ἀπὸ τὰς βροχὰς καὶ τὸν ἥλιον.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΜΝΗΜΕΙΟΥ

Ἀπὸ τὰ περιωθέντα παλαιὰ τμήματα τοῦ ναοῦ δὲν εἶναι, νομίζω, πολὺ δύσκολον ν' ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀρχικὴν του μορφήν (εἰκ. 25, 29-33).

Τὸ ὅλον οἰκοδόμημα ἀπετελεῖτο ἐκ τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ἐκ στοᾶς, περιβαλλούσης αὐτὸν κατὰ τὰς τρεῖς πλευράς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν. Ὁ εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ τρούλλος βαστάζεται πρὸς Α μὲν ὑπὸ τῶν δύο τοίχων, οἱ ὅποιοι χωρίζουν τὸ κυρίως Βῆμα, ὅπου ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἀπὸ τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικόν, πρὸς Δ δὲ ὑπὸ δύο παραστάδων ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, αἱ ὅποιοι προεξέχουν ἀρκετὰ πρὸς Α. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τῆς περι-

¹ Περὶ τούτων βλ. Γ. Οἰκονόμου εἰς τὴν Α.Ε. 1914, 206 κ. ἐξ.

βαλλούσης τὸν ναὸν στοᾶς καταλήγουν πρὸς Α εἰς μικρὰ παρεκκλήσια, στεγαζόμενα μὲ ἡμισφαιρικὴν ὀροφήν. Εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν τριῶν πλευρῶν τῆς στοᾶς ταύτης ὑπῆρχε μέγα τρίλοβον ἀνοιγμα, στηριζόμενον ἐπὶ δύο κίονων μετ' ἐπιθημάτων, τὰ ὅποια ἔχουν ἀναμφισβόλως ληφθῆ ἐκ παλαιότερων κτηρίων. Καὶ σήμερον μὲν σφίζεται, ὡς εἶδομεν, μόνον τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τρίλοβον ἀνοιγμα. Οὐδεμίαν ὁμως δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβόλια, ὅτι ἀνάλογον θὰ ὑπῆρχε καὶ ἐπὶ τῶν δύο ἄλλων πλευρῶν, βορείας καὶ δυτικῆς. Διὰ λόγους τέλους συμμετρίας πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου σκέλους τῆς στοᾶς, θὰ ὑπῆρχε μικρὸν παρεκκλήσιον ὁμοιον πρὸς τὸ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου σκέλους τῆς στοᾶς σφζόμενον.

Τὸ οὕτω ἀποκαθιστάμενον μνημεῖον, μὲ τὸν κεντρικὸν ναὸν καὶ τὴν περὶ αὐτὸν στοάν, δύναται νὰ καταταχθῆ εἰς ὁμάδα, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύουν πολλαὶ ἐκκλησίαι τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τρουλλωταί, ὅπως ὁ Ἅγιος Παντελεήμων¹, ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη² καὶ οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι³, ἀλλὰ καὶ εἰς σχῆμα βασιλικῆς, ὅπως οἱ Ταξίαρχαι, οἱ ἀπασχολήσαντες ἡμᾶς εἰς προηγούμενον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τούτου.

Ἰδιαιτέρως ὁμως ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τύπος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ κεντρικὸς ναὸς, ὁ ὑπὸ τῆς στοᾶς περιβαλλόμενος. Ὁ τρόπος τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου ἐπὶ τῶν τοίχων τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τῶν εἰς τὸν δυτικὸν τοίχον παραστάδων, χωρὶς δηλαδὴ τὴν χρησιμοποίησιν κίονων, εἶναι μοναδικός, ἂν δὲν ἀπατώμαι, εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ γενικώτερον ἴσως τῆς Μακεδονίας. Οὗτος ὁμως ἀνευρίσκεται εἰς σειράν ἑλλην παλαιότερων μνημείων τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀνηκόντων εἰς τὸ ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι τοῦ 12ου περιπτου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Μεταξὺ αὐτῶν σπουδαιότερα εἶναι ὁ ναὸς τῆς Σκριπούς εἰς τὴν Βοιωτίαν⁴, ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Σκύρου⁵, ἡ ἐκκλησία τοῦ Στεῖρη εἰς τὸν Σαρωνικόν⁶, οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι τῶν Ἀθηνῶν⁷, ὁ ἡρειπωμένος ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν παρὰ τὴν Μονὴν Καισαριανῆς ἐπὶ τοῦ Ἰμμητοῦ⁸, ἡ ἐκκλησία τῆς Αὐλίδος⁹ καὶ ἄλλα ἀκόμη.

Ἄν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ τύπος οὗτος εἶναι, ὡς ἤδη εἶπομεν, ἂν μὴ ἐντελῶς ἀγνωστος, πάντως ἐξαιρετικῶς ἀσυνήθης εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, ὅποτε ἀνηγέρθη τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν Βλαττάδων, δὲν θὰ ἦτο ἴσως πολὺ ἀπίθανον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ κατασκευάσας αὐτὸ ἀρχιτέκτων ἐμιμήθη πρότυπα παλαιότερα, ἔξω τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Μακεδονίας εὐρισκόμενα. Μήπως ἡ παρά-

¹ Diehl-Le Tourneau-Saladin, ἐνθ' ἀν. πίν. LIV.

² Αὐτόθι, πίν. LVIII.

³ Αὐτόθι, πίν. LXII.

⁴ A. E. 1931, σ. 122, εἰκ. 3 καὶ Millet, Ecole, σ. 303, εἰκ. 143.

⁵ B. S. A. 11, 1904]5, σ. 76, εἰκ. 2, καὶ A. M. 31, 1906, σ. 262, εἰκ. 6.

⁶ Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, σ. 82, εἰκ. 31.

⁷ Εὐρετήριον τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Β', Α. Ευγγουπούλου, Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1929, σ. 73, εἰκ. 62. Πρβ. καὶ Millet, Ecole, σ. 303, εἰκ. 144.

⁸ Εὐρετήριον τῶν Μνημ. τῆς Ἑλλάδος, τεύχ. Γ', Α. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος Ἀθηνῶν κ.λ.π. Ἀθῆναι, 1933, σ. 164, εἰκ. 219.

⁹ G. Lampakis, Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes 1902, σ. 18, εἰκ. 19.

δοσις περί τῆς ἐκ Κρήτης καταγωγῆς τῶν κτητόρων, ἡ ἀναφερομένη καὶ εἰς τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν ἐπιγραφὴν τοῦ 1801, ἀπηχεῖ τὴν πραγματικότητα, ὅποτε θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὀδηγηθῆ εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τὸν ἀσυνήθη αὐτὸν διὰ τὴν Μακεδονίαν τύπον ἔφερον οἱ ἰδρύσαντες τὸν ναὸν ἐκ τῆς πατρίδος των; Τοῦτο ὡς ἀπλὴν βεβαίως εἰκασίαν τὸ ἀναφερόμεν, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ ἀποδείξωμεν, ἂν καὶ παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ εἰς τὴν Κρήτην¹.

Ὅπως δὲ τὸν ξένον αὐτὸν τύπον ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλατάδων τὸν προσήρμοσεν εἰς τὴν οἰκοδομικὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονίας. Μακεδονικὴ πρᾶγματι εἶναι ἡ περιβάλλουσα τὸν ναὸν στοά, μακεδονικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ τρούλλου, ὅπως καὶ ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημείου.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Εἶδομεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ παρόντος κεφαλαίου ὅτι ἡ ἰδρυσις τῆς Μονῆς εἶναι πιθανώτατα ἀρχαιοτέρα τῶν χρόνων τῆς πατριαρχίας τοῦ Νεῖλου (1380-1388) καὶ ὅτι θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ τοποθετηθῆ εἰς τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος.

Εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μέχρις ἡμῶν διασωθέντος ναοῦ, τοῦ χρησιμεύοντος ὡς καθολικὸν τῆς Μονῆς ταύτης.

Πράγματι ὁ ναός, ὅπως τὸν ἀποκατεστήσαμεν ἐκ τῶν διασωθέντων ἀρχικῶν τμημάτων αὐτοῦ, παρουσιάζει εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του ἰδίως διαμόρφωσιν στοιχεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως εἶχεν αὐτὴ διαμορφωθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Τὰ καμπύλα ψευδοαιτώματα, τὰ εὑρισκόμενα εἰς τὸ ἄκρον τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἡ μορφή τοῦ τρούλλου, μετὰ τὰ ἐπάλληλα τόξα καὶ τοὺς ἡμικίονας εἰς τὰς γωνίας, παρουσιάζουν πραγματικὰς ὁμοιότητας μετὰ τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (1312-1315)², χωρὶς βεβαίως νὰ φθάνουν τὴν κομψότητα καὶ τὴν χάριν ἐκείνου.

Ἡ τοιχοδομία τέλος παρουσιάζει, ὡς εἶδομεν, πολλὴν σχέσιν καὶ ἀναλογίαν πρὸς τοὺς Ταξιάρχας καὶ τὸν Ὀρφανόν.

Κατὰ ταῦτα θὰ ἠδυνάμεθα μετὰ πολλῆς πιθανότητος νὰ τοποθετήσωμεν τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ναοῦ εἰς χρόνους ὀλίγον μεταγενεστέρους τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, δηλαδὴ εἰς τὸ δευτέρου περίπου τέταρτον τοῦ 14ου αἰῶνος.

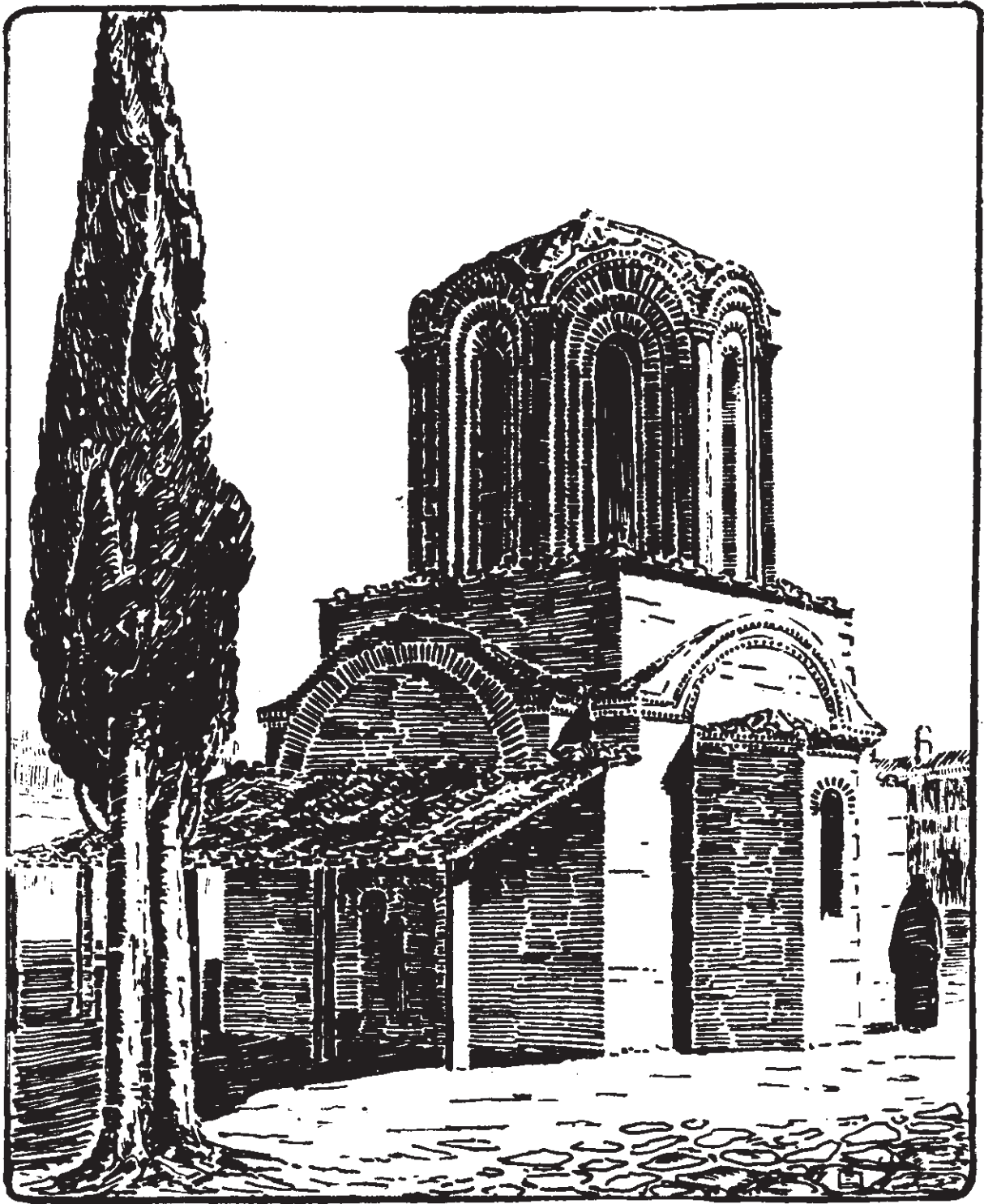
Αἱ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ μνημείου προκύπτουσαι χρονολογικαὶ ἐνδείξεις συμπίπτουν οὕτω πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Δυνάμεθα κατὰ συνέπειαν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ περιωθεὶς ναὸς ἀνηγέρθη συγχρόνως μετὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς Μονῆς. Οὕτω τὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς δύνανται τώρα νὰ περιορισθοῦν εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1320 καὶ 1350 περίπου χρονικὸν διάστημα.

¹ G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, II, σ. 224, εἰκ. 222, σ. 244, εἰκ. 292.

² Diehl-Le Tourneau-Saladin, ἐνθ' ἀν. πίν. LXIII-LXV.

Δ΄.

ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ



Εἰκ. 34. Ναῖκος τοῦ Σωτῆρος. Ἀποκατάσεις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς.

Δ. ΝΑΪΣΚΟΣ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ

ΚΕΙΤΑΙ κατά τὸ ἀνατολικὸν μέρος τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, πλησίον τῆς Ἀφίδος τοῦ Γαλερίου καὶ δυτικῶς τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς ¹.

ΤΟ ΜΟΝΥΔΡΙΟΝ ΤΟΥ ΚΥΡ ΚΥΡΟΥ ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΚΥΡΟΥ ΙΩΝΑ

Πρὸς τὸν ναῶσκον τοῦτον τοῦ Σωτῆρος ἐθεωρήθη σχετιζομένη μία καὶ μόνη γραπτὴ πηγὴ ἐξαιρετικῆς πράγματι σημασίας. Εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου δηλαδὴ σφίζεται χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, ἀπολυθὲν κατὰ τὸ 1364 ², διὰ τοῦ ὁποίου εὗτος ὀρίζεται ὅπως «ὁ περιπύθητος θεὸς αὐτῆς (τῆς βασιλείας μου) ³, ὁ τιμιώτατος ἐν μοναχοῖς, πρωτοστράτωρ κϋρ Μανασσῆς ὁ Ταρχανειώτης, κρατῆ καὶ ἐφορευῆ διὰ πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς τὸ κατὰ τὴν θεόσωστον πόλιν τὴν Θεσσαλονίκην διακεείμενον μονύδριον, τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐπικεκλημένον τοῦ κϋρ Κύρου...» Κατωτέρω δὲ ὀρίζεται «ἔχειν μὲν αὐτὸν (τὸν Μανασσῆν Ταρχανειώτην) καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τὴν κατοχὴν καὶ ἐφορείαν καὶ ἐπίσκεψιν τοῦ τοιοῦτου μονυδρίου, ἐν δὲ τῷ καιρῷ τῆς τελευταίας αὐτοῦ ἔχειν ἄδειαν παραπέμψαι τὸ τοιοῦτον μονύδριον... πρὸς τὸ μέρος τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος τὸν Ἄθω διακειμένης σεβασμίας Μονῆς τῆς βασιλείας μου... τοῦ Βατοπεδίου...» Ποίας δὲ μορφῆς ἦτο ἡ εἰς τὸν Μανασσῆν Ταρχανειώτην παρεχομένη «κατοχὴ καὶ ἐφορεία καὶ ἐπίσκεψις» τοῦ μονυδρίου ὀρίζεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον ἀμέσως κατωτέρω: «κατέχειν μὲν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς τοῦτον, τὸ

¹ Βλ. Tafrafi, Topogr. σ. 182 κ. ἐξ. ἀριθ. 17. Ἐκεῖ καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία, εἰς τὴν ὁποίαν δεόν νὰ προστεθῆ καὶ ἡ περιγραφή πρὸς Κοντακῶφ, Μακεδονία, 133 κ. ἐξ. μετὰ κατόψεως (σ. 133, εἰκ. 76) ὄχι πολὺ ἀκριβοῦς.

² Ἡ χρονολογία 1367, τὴν ὁποίαν δίδει ὁ πρῶτος ἐκδότης πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιος (βλ. κατωτέρω σ. 68 σημ. 1), εἶναι ἐσφαλμένη. Τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6872, τὸ σημειούμενον εἰς τὸ τέλος τοῦ χρυσοβούλλου, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ 1364, πρὸς τὸ ὁποῖον συμφωνεῖ καὶ ἡ ἀναγραφομένη 5η ἰνδικτιών. Τὴν ὀρθὴν χρονολογίαν παρέχει ὁ Μ. Γούδας. Βλ. σ. 68 σημ. 1.

³ Δηλ. τοῦ βασιλέως Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου.

δηλωθέν μονούδριον... ἐπιμελούμενον τῆς πνευματικῆς πολιτείας καὶ διαγωγῆς τῶν ἐν αὐτῷ ἀσκουμένων μοναχῶν»¹. Ὁ Μανασσῆς δηλαδὴ φαίνεται ὅτι ἦτο ὄχι ἀπλῶς κάτοχος τοῦ μονουδρίου, ἀλλὰ καὶ ἡγούμενος αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἐπαναλαμβανομένης δὲ εἰς τὸ χρυσόβουλλον φράσεως «κατέχειν (τὸ μονούδριον) καὶ εἰς τὸ ἐξῆς» φαίνεται ὅτι ὁ Μανασσῆς ἦτο κάτοχος τοῦ μονουδρίου καὶ πρὸ τοῦ 1364, ὅποτε ἀπελύθη τὸ χρυσόβουλλον, τὸ ὁποῖον κατωχῶρωνε τὰ ἐπὶ τῆς μικρᾶς μονῆς δικαιώματά του, τὰ παράχωρηθέντα διὰ προστάγματος τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος, ὀλίγον πρὸ τοῦ 1364 ἐκδοθέντος².

Ἐπιστεύθη λοιπὸν ἀπὸ τὸν πρῶτον ἐκδότην τοῦ χρυσόβουλλου, τούτου δὲ τὴν γνώμην ἠκολούθησαν καὶ ἄλλοι κατόπιν, ὅτι ὁ ναΐσκος τοῦ Σωτήρος, περὶ τοῦ ὁποῖου ἀσχολούμεθα εἰς τὸ παρὸν κεφάλαιον, εἶναι τὸ καθολικὸν τῆς μικρᾶς Μονῆς, τῆς καλουμένης, ἀπὸ τοῦ ἱδρυτοῦ προφανῶς, τοῦ κῦρ Κύρου καὶ ὅτι ταύτης κάτοχος ἦτο ὁ πρωτοστράτωρ κῦρ Μανασσῆς ὁ Ταρχανειώτης, θεῖος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου. Τὸν Μανασσῆν δὲ τούτον Ταρχανειώτην ὁ πρῶτος δημοσιεύσας τὸ χρυσόβουλλον ἐθεώρει: τὸν αὐτὸν μὲ τὸν πρωτοστράτορα Μιχαῆλ, ὁ ὁποῖος ἐδαπάνησε μετὰ τῆς συζύγου του τὸ 1303 διὰ τὴν ἀνακαίνισιν καὶ τὴν διὰ τοιχογραφιῶν διακόσμησιν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἐντὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ὅπως μανθάνομεν ἀπὸ τὴν ἐκεῖ διασωθεῖσαν ἐπιγραφὴν³. Ὁ ταυτισμὸς ὁμοίως αὐτὸς φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανος, δεδομένου ὅτι κατὰ τὸ 1303 ὁ Μιχαῆλ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἦτο πολὺ νέος, ἐφ' ὅσον εἶχεν ἤδη φθάσει εἰς τὸ μέγιστον ἀξίωμα τοῦ πρωτοστράτορος. Θὰ ἦτο συνεπῶς ὄχι πολὺ πιθανὸν νὰ τὸν φαντασθῶμεν εὐρισκόμενον ἀκόμη εἰς τὴν ζωνὴν ἐξήκοντα καὶ ἐν ἑτῇ ἀργότερον, δηλαδὴ κατὰ τὸ 1364, ὅποτε ἀναφέρεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου⁴.

Ὁ πρῶτος δημοσιεύσας τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο οὐδεμίαν εἶχεν ἀμφιβολίαν ὅτι ὁ ναΐσκος τοῦ Σωτήρος, ὁ ἐνταῦθα ἀπασχολῶν ἡμᾶς, ἦτο τὸ καθολικὸν τοῦ μονουδρίου τοῦ κῦρ Κύρου, τοῦ παραχωρηθέντος εἰς τὸν Μανασσῆν Ταρχανειώτην. Τὴν γνώμην του δὲ ταύτην, τὴν ὁποῖαν ἠκολούθησαν καὶ ἄλλοι, ἐστήριξε κυρίως εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ναΐσκος, οὐδέποτε μεταβληθεὶς εἰς τζαμί, διετήρησε τὸ ὄνομα τοῦ Σωτήρος καθ' ἑλθὴν τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας.

Ἄλλ' ὁ ναΐσκος οὗτος εἶναι πράγματι τὸ καθολικὸν τοῦ μονουδρίου τοῦ κῦρ Κύρου, περὶ τοῦ ὁποῖου γίνεται λόγος εἰς τὸ χρυσόβουλλον;

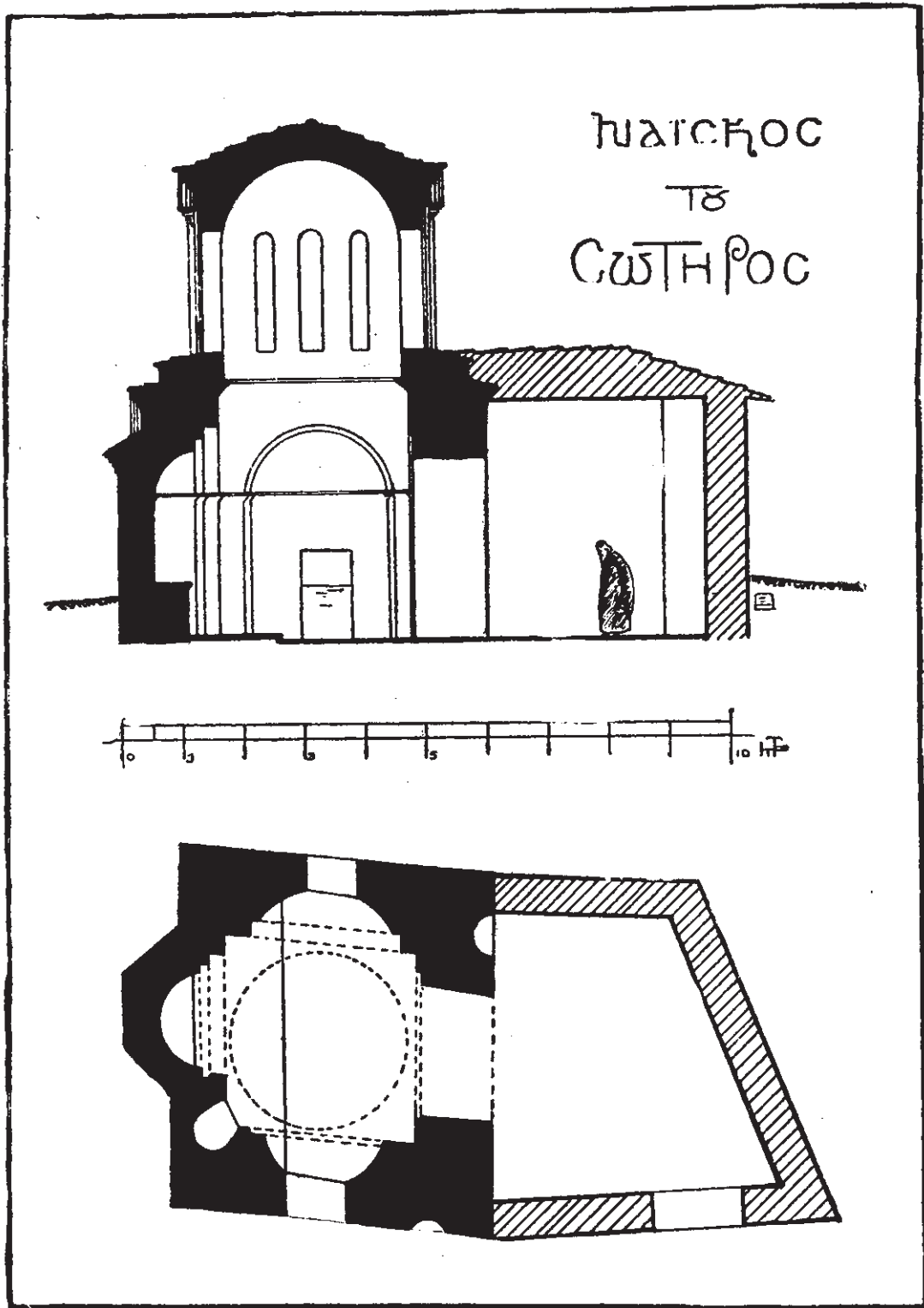
Τὸ ὅτι ὁ ναΐσκος διετήρησε μέχρι σήμερον τὸ ὄνομα τοῦ Σωτήρος θὰ ἦτο βεβαίως ἐκ πρώτης ὄψεως ἀσφαλῆς ἐνδείξις διὰ τὸν ταυτισμὸν τούτον. Ὑπάρχει ὁμοίως ἐν οὐσιώδεις

¹ Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ πρ. Λεοντοπόλου Σωφρονίου Εὐστρατιάδου εἰς τὸ περιοδ. Γρηγόριος Παλαμάς, 2, 1918, 313 κ. ἐξ. Κατόπιν, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς πρώτης δημοσιεύσεως, ὑπὸ Μ. Γούδα εἰς τὴν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 4, 1927, 244 κ. ἐξ. ἀρ.θ. 17, ὅπου ἔμως τοῦτο, κατὰ λάθος ἀσφαλῶς, ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἰωάννη Γ', ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο ὁ Παλαιολόγος, ἀλλ' ὁ Καντακουζηνός.

² «Διωρίσαστο ἡ βασιλεία μου πρὸ ὀλίγου διὰ προστάγματος.»

³ Σωφρ. Εὐστρατιάδης, ἐνθ' ἀν. 312. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγ. Εὐθυμίου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Σωτηρίου εἰς τὸ Ἀρχ. Δελτ. 4, 1918, Παράρτημα, σ. 29, ὁ ὁποῖος παραδέχεται τὸν ταυτισμὸν τούτον. Βλ. Γ. Σωτηρίου εἰς τὸ περ. Γρηγόριος Παλαμάς, 2, 1918, 250.

⁴ Τὸ ἀπίθανον τοῦ ταυτισμοῦ εἶχε διαπιστώσει καὶ ὁ Ἄ. Βακαλόπουλος εἰς τὴν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 12, 1936, 248 κ. ἐξ. σημ. 2.



Είκ. 35. Ναός του Σωτήρος (ὡς εἶχε τὸ 1927). Κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος.

γεγονός, τὸ ὁποῖον γεννᾷ σοβαρὰς περὶ τούτου ἀμφιβολίας. Εἰς ἐλαχίστων δηλαδὴ μέτρων ἀπόστασιν ἀνατολικῶς τοῦ ναῖσκου εὐρίσκεται ἡ ἐκκλησία τῆς Ἰπαπαντῆς, ἡ ὁποία εἶναι ἤδη γνωστὸν ὅτι κατέχει τὴν θέσιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ κυρ Ἰωήλ, ἀνηκούσης κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας¹. Θὰ ἦτο δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν τὴν εἰς τὸν χῶρον τοῦτον ὑπαρξιν δύο μοναστηρίων, τὰ ὁποία λόγῳ τῆς ἐλαχίστης μεταξύ των ἀποστάσεως θὰ εὐρίσκοντο κατ' ἀνάγκην τὸ ἐν παραπλευρώς τοῦ ἄλλου; Τὸ πρᾶγμα θὰ ἦτο, ἂν δὲν ἀπατώμαι, πολὺ ἀπίθανον. Οὔτε ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν νὰ υποθέσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς μονῆς, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως ἤλλαξε κτήτορα καὶ συνεπῶς καὶ ὄνομα, ὅτι δηλαδὴ ἀρχικῶς ὠνομάζετο τοῦ κυρ Κύρου καὶ ἀργότερον ἐκλήθη τοῦ κυρ Ἰωήλ. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν ἐμποδίζει ἡ ὑπὸ τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων τοῦ 1542 καὶ τοῦ 1546 παρεχομένη πληροφορία ὅτι τὸ μονῆριον τοῦ κυρ Ἰωήλ ἦτο ἡρειπωμένον, ἐπισκευασθὲν πρὸ τοῦ 1520². Ὁ ναῖσκος ὅμως τοῦ Σωτήρος οὐδεμίαν εἰς τὸ κύριον σῶμα του παρουσιάζει μεταγενεστέραν ἐπισκευήν, πλὴν τῆς προσθήκης εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου ἐν τούτοις δὲν δύναται ν' ἀνέλθῃ μέχρι τοῦ 16ου αἰῶνος. Καὶ θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἡ μνημονευομένη ἐρείπωσις ἀναφέρεται εἰς τὰ οἰκήματα καὶ τὰ λοιπὰ ἐξαρτήματα τοῦ μονυδρίου, ὅχι δὲ καὶ εἰς τὸν ναῖσκον. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι πιθανόν, διότι ἐπανελημμένα ἐπισκευαὶ παρατηροῦνται ἀκριβῶς εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰπαπαντῆς, μίαν τῶν ὁπίσθων μαρτυρεῖ ὡς γενομένην ὑπὸ τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας πλᾶξ ἐντειχισμένη ἐξωτερικῶς ὑπεράνω τῆς Προθέσεως.

Εἰς προγενεστέραν ἡμῶν μελέτην καταλήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ κυρ Ἰωήλ ἀνηγέρθη πιθανότατα τὸν 10ον αἰῶνα³. Ὁ ναῖσκος ὅμως τοῦ Σωτήρος ἀνήκει ἀσφαλῆστατα, ὡς θὰ ἴδωμεν, εἰς τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων καὶ ἡ ἰδρυσίς του δὲν δύναται ν' ἀνέλθῃ πέραν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τὸ δύσκολον, ἂν μὴ ἀπίθανον, τοῦ ταυτισμοῦ τοῦ σφριζομένου ναῖσκου τοῦ Σωτήρος πρὸς τὸ καθολικὸν τοῦ μονυδρίου τοῦ κυρ Κύρου, τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, δεικνύει καὶ ἄλλος ἀκόμη σοβαρὸς λόγος, αἱ ἐξαιρετικῶς δηλαδὴ μικροσκοπικαὶ διαστάσεις τοῦ κτηρίου. Ἀπὸ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου ἐξάγεται ὅτι τὸ μονῆριον τοῦ κυρ Κύρου εἶχεν ἀριθμὸν τινα μοναχῶν⁴. Ὁ ναῖσκος ὅμως οὗτος τοῦ Σωτήρος εἶναι ἐξαιρετικῶς μικρὸς, διὰ νὰ περιλάβῃ καὶ πολὺ ἔστω περιωρισμένον ἀριθμὸν μοναχῶν. Πλὴν τούτου ἐστρεφίτο ἀρχικῶς καὶ νάρθηκος, ἀπαραιτήτου, ὡς γνωστὸν, διὰ τὰς εἰς τὰς μονὰς γινομένης ἱεροτελεστίας.

Ὁ ναῖσκος οὗτος δίδει περισσότερον τὴν ἐντύπωσιν μικροῦ παρεκκλησίου, εὐρισκομένου ἐντὸς τοῦ περιβόλου μοναστηρίου, καὶ παρουσιάζει περισσοτέρας τῆς μιᾶς ἀναλογίας πρὸς τὰ πολυἀριθμα τοιαῦτα παρεκκλήσια, τὰ ὑπάρχοντα ἐντὸς τῶν μεγάλων μονῶν τοῦ

¹ Βλ. σχετικῶς Α. Ξυγγόπουλον εἰς τὸ περιοδ. Μακεδονικά, 2, 1949, 160, 165.

² Βλ. Ξυγγόπουλον, ἐνθ' ἀν. 165, ἔπου ἀναφέρεται καὶ ἡ δημοσίευσίς τῶν σχετικῶν ἐγγράφων.

³ Ξυγγόπουλος, ἐνθ' ἀν. 165, 166.

⁴ «...ἐπιμελούμενον (δηλ. τὸν κυρ Μανασσῆν Ταρχανσιώτην) τῆς πνευματικῆς πολιτείας καὶ διαγωγῆς τῶν ἐν αὐτῷ (τῷ μονυδρίῳ) ἀσκουμένων μοναχῶν...»



Εικ. 36. Ναϊσκος τοῦ Σωτῆρος (ὡς εἶχε τὸ 1927). Ἐξωτερικόν.

Ἁγίου Ὄρους. Τὴν ὑπένοιαν ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ παρεκκλησίου καὶ ὄχι περὶ τοῦ καθολικοῦ μονῆς ἐνισχύει τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν καὶ εἰς ἐλαχίστην ἀπ' αὐτοῦ ἀπόστασιν ὑπάρχει ἐντὸς οἰκίας καὶ ἄλλο παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς ὄνομα τῆς Παναγίας Ἐλεούσης. Εἶναι δὲ τοῦτο μικροσκοπικῶν διαστάσεων μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλική, διασφύζουσα τοιχογραφίας τοῦ 14ου αἰῶνος¹. Μεταξὺ τοῦ παρεκκλησίου τούτου τῆς Ἐλεούσης καὶ τοῦ ναύσκου τοῦ Σωτήρος σφύζεται πλινθόκτιστος ἀρίστης κατασκευῆς τοῖχος, ἐπ' αὐτοῦ δὲ στηρίζεται ἔτερον νεωτέρων χρόνων παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, ἀνεγερθὲν πιθανότατα εἰς τὴν θέσιν παλαιότερου ναοῦ, τοῦ ὁποῦ ὁ πλινθόκτιστος τοῖχος ἀπετέλει ἴσως μέρος².

Ἡ ἐκεῖ ὑπαρξίς ὄλων αὐτῶν τῶν κτισμάτων μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν λίαν πιθανήν, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, εἰκασίαν ὅτι εἰς τὴν θέσιν ταύτην ὑπῆρχεν ἄλλοτε μονή, τῆς ὁποίας παρεκκλήσια ἦσαν καὶ ὁ ναύσκος τοῦ Σωτήρος καὶ ἡ μικροσκοπικὴ βασιλικὴ τῆς Παναγίας Ἐλεούσης καὶ ὁ ναὸς τέλος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκεν ὁ διασωθεὶς πλινθόκτιστος τοῖχος μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ στηριζομένου νεωτέρου ναύσκου τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς.

Ποία ἔμως ἡ μονὴ αὕτη; Δὲν νομίζω ἀπίθανον νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αὕτη θὰ ἦτο ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος καλουμένη τοῦ κυρ Ἰωήλ. Εἶδομεν ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀνήκεν εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας καὶ ὅτι τὸ καθολικὸν τῆς εὐρίσκετο εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας τῆς Ἰπαπαντῆς. Ὅπως εἰς προηγουμένην μου ἐργασίαν ἀπέδειξα, μὲ ἀρκετὴν, νομίζω, πιθανότητα, βασισθεὶς εἰς τὴν τέχνην τῶν δύο ἀναγλύφων, τοῦ Ὄσιου Δαβὶδ καὶ τῆς Θεοτόκου, τῶν ἐκ τοῦ ναοῦ τούτου προερχομένων, τὸ καθολικὸν τῆς παλαιᾶς αὐτῆς Μονῆς τοῦ κυρ Ἰωήλ θὰ ἠδύνατο ν' ἀνέλθῃ μέχρι τοῦ 10ου αἰῶνος³.

Κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Τούρκων χρόνους φαίνεται ὅτι μέρος τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς αὐτῆς τοῦ κυρ Ἰωήλ περιῆλθεν εἰς ιδιότητα, κτίσαντας ἐκεῖ τὰς κατοικίας των⁴, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιελήφθη καὶ ἡ μικρὰ βασιλικὴ τῆς Παναγίας Ἐλεούσης, ὅπως καὶ ὁ ναύσκος τοῦ Σωτήρος⁵. Τὴν ὑπὸ ιδιωτῶν δὲ καταπάτησιν μέρους τῆς μοναστηριακῆς αὐτῆς περιοχῆς μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 1531 γράμμα τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ, τὸ διασωζόμενον εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτριάς, εἰς τὸ ὅποιον ἡ οἰκτρὰ κατάστασις τῆς Μονῆς τοῦ κυρ Ἰωήλ περιγράφεται διὰ τῶν ἐξῆς: «Τοῦ τοιοῦτου δὲ (μονοδρίου), ὡς τοῦ προστάτου σπανίζοντος, ἀπώλεσεν ἂ ἐκέκτητο κατ' ἀρχὰς κινητὰ ὁμοῦ καὶ ἀκίνητα, μηδὲν ὅλως ἔχον ἴδιον τὸ παρόν, εἰμὴ αὐτὸ καὶ μόνον ἀναπολειφθὲν μεμονωμένον καὶ εἰς τέλος ἠφανισμένον, καὶ τὸν

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Α. Βακαλοπούλου εἰς τὴν Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδ. 12, 1936, 239 κ. ἐξ.

² Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἀν. σ. 245 καὶ εἰκ. 5.

³ Βλ. Ξυγγόπουλον, ἐνθ' ἀν. 160 κ. ἐξ.

⁴ Τὴν ἐκεῖ ἄλλοτε ὑπαρξίαν ἐνικίας ἰδιοκτησίας καὶ τὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ ναύσκος τῆς Παναγίας Ἐλεούσης ἀνήκε ποτε εἰς μονήν, ἀναφέρει ὁ Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἀν. 285 κ. ἐξ.

⁵ Ὁ ναύσκος τοῦ Σωτήρος πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 εὐρίσκετο ἐντὸς τῆς ἀλλῆς παλαιᾶς οἰκίας. Βλ. τὴν φωτογραφίαν παρὰ Tafalli, Topogr. πίν. XXXI, 1.

ἴδιον ἔλαθρον ἐκδεχόμενον παρὰ τῶν θύραθεν...»¹. Διὰ τὸν λόγον δὲ ἴσως αὐτόν, τὸν περιορισμὸν δηλαδὴ τοῦ παλαιοῦ μοναστηρίου, γίνεται λόγος εἰς τὰ πατριαρχικά γράμματα, ὄχι πλέον περὶ Μονῆς, ἀλλὰ περὶ μονυδρίου τοῦ κῦρ Ἰωήλ².

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μονύδιον τοῦ Σωτήρος, τὸ ἐπονομαζόμενον τοῦ κῦρ Κύρου, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, οὐδέν, κατὰ ταῦτα, εἶναι γνωστὸν οὔτε καὶ ἡ θέσις του δύναται νὰ καθορισθῇ. Εἶναι καὶ τοῦτο ἐν τῶν πολλῶν μικρῶν μοναστηρίων τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν γνωρίζομεν μόνον ἀπὸ τὰ καίμενα, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ταυτίσωμεν τὰ καθολικά των μὲ τοὺς σήμερον διασφισμένους ναοὺς.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΪΣΚΟΥ

Οὐδὲν εἶναι γνωστὸν περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ ναΐσκου τούτου τοῦ Σωτήρος κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι οὗτος οὐδέποτε μεταβλήθη εἰς τζαμί, καὶ τοῦτο, διότι πάντοτε θὰ εὐρίσκατο πιθανώτατα ἐντὸς τοῦ περιδόλου οἰκίας. Ἄλλωστε ἐντὸς τῆς αὐτῆς οἰκίας εὐρίσκατο ὁ ναΐσκος καὶ μέχρι τῆς τελευταίας εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην γενομένης νέας ῥυμοτομίας. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος τοῦλάχιστον αἰῶνος καὶ μέχρι σήμερον ἀκόμη οὗτος ἀνήκει εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγούζας, πλησίον ἐκεῖ εὐρισκομένην³.

Κατὰ τὸ 1936 ὁ ναΐσκος ἐπισκευάσθη δι' ἐξόδων τῶν περιούκων. Τότε δὲ καὶ τὸ ἐκ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας προσάρτημα κατὰ τὴν δυτικὴν του πλευρὰν ἀνενοματιώθη εἰς αὐτόν, κατὰ τρόπον μὴ ἐπιτρέποντα σήμερον νὰ τὸ διακρίνωμεν ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος.

Τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα σχέδια ἐγένοντο παρ' ἡμῶν κατὰ τὸ 1927 καὶ δεικνύουσι τὴν πρὸ τῶν ἐπισκευῶν μορφήν τοῦ μνημείου. Ταῦτα δὲ ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν παρούσαν μελέτην. Τὴν σημερινὴν του μορφήν δεικνύει μόνον ἡ παρατιθεμένη φωτογραφία (πίν. Δ', 1).

ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Ὁ ναΐσκος (εἰκ. 35) παρουσιάζει εἰς τὴν κάτοψιν σχῆμα ἐντελῶς τετράγωνον. Τέσσαρα τυφλά τόξα, ἀνοιγόμενα εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς τοῦ τετραγώνου, ὑποβασιάζουσι τὸν ὑψηλὸν τρούλλον, ὁ ὁποῖος καλύπτει ὀλόκληρον τὸν ναΐσκον. Εἰς τὸ πάχος τῶν δύο πλαγίων πλευρῶν, βορείας καὶ νοτίας, ἀνοίγονται ἀβαθεῖς ἡμικυλινδρικοὶ κόγχαι σχηματίζουσαι ὑποτυπωδῶς τοὺς «χοροὺς» τῶν μοναστηριακῶν ἐκκλησιῶν. Εἰς τὰς κόγχας αὐτὰς εἶχον

¹ Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Παπαγεωργίου ἐν ΒΖ. 7, 1898, 71 κ. ἐξ. Τὴν παρατιθεμένην περιχοπὴν ἀπέλλαξα τῶν πολυπληθῶν ἀνορθογραφικῶν τοῦ πρωτοτύπου.

² Γράμμα τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰωάσαφ (1531): «... μονύδιον... καὶ τοῦ κυροῦ Ἰωήλ τὴν ἀνάκτισιν ἐπιφερόμενον...» Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 71. Γράμμα τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Θεωνᾶ (1541): Παπαγεωργίου, ἐνθ' ἄν. 73. Γράμμα τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Β' (1546): «... μονυδρίου... ἐπονομαζομένου δὲ τοῦ κῦρ Ἰωήλ...». Π. Ζερλέντης ἐν ΒΖ. 12, 1903, 145.

³ Βλ. Κ. Τάτην, εἰς τὸ περιοδ. Γρηγόριος Παλαμάς, 2, 1918, 430 κ. ἐξ.

άνοιχθῆ εἰς πολὺ νεωτέρους χρόνους θύραι. Νομίζω ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι ἀρχικῶς ἐκεῖ ὑπῆρχον ἴσως μικρὰ παράθυρα.

Κατὰ τὸ 1927, ὅποτε ἐξεπονήθησαν, ὡς εἶπον, τὰ παρατιθέμενα σχέδια, ὁ ναῦσκος ἔφερε πρὸ τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς πρόσκτισμα ὑπὸ μορφὴν νάρθηκος, ἀνήκον ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Δύναται νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι ὁ ναῦσκος κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους δὲν εἶχε νάρθηκα. Οὐδεμία ἐνδείξις ὑπάρξεως αὐτοῦ σήζεται. Τὸ ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τοῦ ναυδρίου μέγα ἄνοιγμα, τὸ χρησιμεῖον τῶρα ὡς εἰσοδος εἰς αὐτό, ἐδημιουργήθη εἰς μεταγενεστέρους χρόνους, ὅταν δηλαδὴ προσετέθη τὸ ἐν εἴδει νάρθηκος πρόσκτισμα. Ἀρχικῶς εἰς τὴν πλευρὰν αὐτὴν θὰ ὑπῆρχε μόνον μικρὰ θύρα ἀνάλογος πρὸς τὰς διαστάσεις τοῦ ὄλου μνημείου.

Ἐξωτερικῶς ὁ ναῦσκος, ἐκτισμένος μόνον διὰ πλίνθων, παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν κομψότητα καὶ τὴν χάριν του (πίν. Δ', 1 καὶ εἰκ. 36). Βεβαίως αἱ διαστάσεις τοῦ τρούλλου ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὅλον σῶμα τοῦ ναυδρίου εἶναι ἴσως περισσότερον τοῦ ὕψους μεγάλα. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι πολὺ αἰσθητὸν εἰς τὸν θεατὴν, διότι τὸν ὄγκον τοῦ τρούλλου ἐλαφρύνει ἡ πλαστικότης του, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ζωηρὰ ἐναλλαγὴ φωτὸς καὶ σκιᾶς, προκαλουμένη ἀπὸ τὰ ἐπάλληλα τόξα, τοὺς ἡμικίονας, τὰς ὀδοντωτὰς ταινίας κλπ.

Ἀπεναντίας τὸ κυρίως σῶμα τοῦ ναῦσκου παρουσιάζει ἐξαιρετικὴν λιτότητα διακοσμῆσεως. Αὕτη περιορίζεται μόνον εἰς τὴν διπλὴν ὀδοντωτὴν ταινίαν, ἣ ἐποῖα πλαισιώνει τὰ ἡμικυκλικὰ ἀετώματα καὶ τὸ ἄνω μέρος τῆς κόγχης.

Ἡ ἐξαιρετικὴ λιτότης αὕτη δύναται νὰ ἐξηγηθῆ, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς δύο πλευρὰς, βορείαν καὶ νοτίαν, καὶ ἀπὸ ἄλλην αἰτίαν. Εἰς τὰς πλευρὰς δηλαδὴ αὐτὰς ὑπάρχει κάτω τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀετώματος ὁμοίου σχήματος τύμπανον, τὸ ἐποῖον σταματᾷ ἀποτόμως εἰς ἀρκετὸν ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, ὅλη δὲ ἡ κάτω αὐτοῦ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου παραμένει ἐντελῶς γυμνὴ ἀπὸ οἰανδῆποτε διακόσμησιν, ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα μνημεῖα τῆς Μακεδονίας¹. Ἡ διαφορὰ αὕτη, ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν, νομίζω πιθανὸν ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ ναῦσκος περιεβάλλετο κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν, ὑπὸ ἀνοικτῆς στοᾶς, εἴδους δηλαδὴ ὑποστέγου ξυλίνου, τοῦ ἐποῖου ἡ στέγη ἐφθανε μέχρι τοῦ κάτω μέρους τοῦ ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου, τοῦ εὐρισκομένου ἐπὶ τῆς βορείας καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς, τῆς κρυπτομένης τῶρα ἀπὸ τὸ νεώτερον ἐκεῖ πρόσκτισμα (εἰκ. 34). Τὸ ξύλινον αὐτὸ ὑπόστεγον εἶναι, ὡς γνωστόν, συνηθέστατον εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας, ἐπιβαλλόμενον ἀπὸ τὰς εἰς αὐτὴν ἐπικρατούσας κλιματικὰς συνθήκας. Τὴν ὑπαρξίν του διεπιστώσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς, βορείαν καὶ νοτίαν, τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Ἡ κάτωψις τοῦ ναῦσκου τοῦ Σωτήρος παρουσιάζει ἀπὸ ἀπόψεως ἀρχιτεκτονικοῦ συστήματος τὴν τελευταίαν μορφὴν ἐξελίξεως τοῦ ἀπλοῦ τύπου ναοῦ, εἰς τὸν ἐποῖον ὁ τρούλλος στηρίζεται ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸν τύπον τοῦτον ὑπὸ τὴν ἀπλουστεράν του μορφὴν, χωρὶς δηλαδὴ τὰς δύο κόγχας - τοὺς χοροὺς - εἰς τὴν βο-

¹ Π. χ. εἰς τὸ Ναγκορίτσινο καὶ τὸ Μλάδο-Ναγκορίτσινο τῆς Σερβίας. Εἰς τὰ μνημεῖα ταῦτα τὸ ἐξέχον τυφλὸν τόξον εἰς τὴν βορείαν καὶ νοτίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ σταματᾷ εἰς ἀρκετὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, τὰ δὲ σκέλη του ὑποσχετᾷ ὑπὸ μακρῶν ὑποστηρικμάτων. G. Millet, L'ancien art serbe. Les églises, Paris, 1919, σ. 99 κ. ἐξ. εἰκ. 98-101.

ρειάν και τήν νοτίαν πλευράν, ἀλλά με ἀρκστά βαθέα τὰ τέσσαρα τυφλά τόξα, τὰ συμφυῆ πρὸς τοὺς τέσσαρας τοίχους και χρησιμεύοντα διὰ τήν στήριξιν τοῦ τρούλλου, εὐρίσκουμεν ἤδη εἰς μνημεῖα τῶν χρόνων τῶν Κοιμηνηῶν ¹ και ἀργότερον τῶν Παλαιολόγων ². Ὁ τύπος ὁμοῦς οὗτος κατὰ τήν τελευταίαν βυζαντινὴν περίοδον ἀπλουστεύεται ἔτι μᾶλλον. Τὰ ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ μνημείου τυφλά τόξα, τὰ βαστάζοντα τὸν τρούλλον, ἀτροφοῦν εἰς σημεῖον, ὥστε μόλις νὰ εἶναι πλέον αἰσθητά, ὅπως π.χ. εἰς τὴν ἡραιπωμένην ἐκκλησίαν τῆς Κουρσοῦμλια τῆς Σερβίας ³, εἰς τὸν Ἅγιον Φίλιππον και τὴν Παναγίαν Εὐαγγελίστριαν τῆς Τραπεζούντος ⁴ κ. ἄ.

Εἰς τὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἀπλοῦ αὐτοῦ τύπου προστίθενται λίαν ἐνωρίς και κόγχαι - οἱ χοροὶ - εἰς τὴν βορείαν και τὴν νοτίαν αὐτῶν πλευράν, ὅπως κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα εἰς τὴν Κουμπελδικὴν τῆς Καστοριάς ⁵, τὸ σύστημα δὲ τοῦτο συνεχίζεται ἀκόμη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων, ὅπως π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐπὶ τοῦ κάστρου τῶν Σερρῶν ⁶.

Ἄλλὰ και ὁ τύπος αὐτὸς ἀπλουστεύεται ἔτι μᾶλλον. Αἱ πλάγαι κόγχαι - οἱ χοροὶ - ἀνοίγονται πλέον εἰς τὸ πάχος τῆς βορείας και τῆς νοτίας πλευρᾶς χωρὶς νὰ ἐξέχουν ἐξωτερικῶς. Εἰς τὸν ἐντελῶς πλέον ἀπλουστευμένον αὐτὸν τύπον ἀνήκει, πλὴν τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς ἐνταῦθα ναῦσκου τοῦ Σωτήρος, και ὁ σύγχρονος περίπτου πρὸς αὐτὸν εἰς τὴν Βένενην, παρὰ τὴν λίμνην τῆς Πρέσπας ⁷.

Ἡ χρονολόγησις τοῦ ἐξεταζομένου ναῦσκου δὲν εἶναι, νομίζω, δυσχερής. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του μορφή δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ εἰς τὸν 14ον αἰῶνα. Ὁ τρούλλος μετὰ τὰ ἐπάλληλα τόξα και τοὺς ἐκ πλίνθων ἡμικύκλους ⁸ παρουσιάζει τρόπον διακοσμήσεως χαρακτηριστικὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης, αἱ ὁποῖαι ἐκτίσθησαν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Παλαιολόγων. Ἡ ὄλη του μορφή εἶναι ἐντελῶς ὁμοία μετὰ τοὺς τρούλλους τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων και τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Πρὸς τὴν ἰδίαν ἐποχὴν μᾶς ὀδηγοῦν και τὰ καμπύλα ἀετώματα, τὰ ὁποῖα ἀντιγράφουν ὑπὸ μορφήν ἀπλουστεράν τὰ κοσμοῦντα τὰ ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης και ἰδίως τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους.

Ἡ σχέσις αὐτὴ τοῦ μνημείου πρὸς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσωμεν αὐτὸ με ἀρκετὴν, νομίζω, πιθανότητα εἰς τὸ πρῶτον ἡμῶν τοῦ 14ου αἰῶνος ⁹.

¹ Βλ. π.χ. τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ εἰς τὸ χωρίον Πλατανίτι τῆς Ἀργολίδος παρὰ A. Struck ἐν A. M. 34, 1909, σ. 192, εἰκ. 1, ὡς ἐπίσης και τοῦ ναοῦ τοῦ Νέρες παρὰ τὰ Σκόπια: Κοντακώφ, Μακεδονία, σ. 174, εἰκ. 109.

² Βλ. π.χ. τὸν ναὸν τῆς Σπασόβιτσας (1330) εἰς τὴν Σερβίαν: Millet, L'ancien art serbe, σ. 111, εἰκ. 115.

³ Millet, ἐνθ' ἄν. σ. 52, κ. ἐξ. εἰκ. 39, 40. Ἐπίσης Millet, Ecole, σ. 171, εἰκ. 86, 87.

⁴ G. Millet ἐν B.C.H. 19, 1895, σ. 454, εἰκ. 25, 26.

⁵ Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλ. 4, 1938, σ. 127, εἰκ. 88. Millet, Ecole, σ. 93, εἰκ. 49. Πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα εἰς τὸ Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλ. 1, 1935, σ. 111, κ. ἐξ.

⁶ Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. 1, 1935, σ. 115, εἰκ. 11.

⁷ Δελτίον τοῦ Ρωσικοῦ Ἰνστιτούτου Κωνσταντινουπόλεως, 4, 1, 1899, σ. 55, εἰκ. 14. Προχείρως και εἰς τὸ Ἀρχ. Βυζαντ. Μνημ. Ἑλλ. 1, 1935, σ. 117, εἰκ. 14.

⁸ Βλ. και τὴν φωτογραφίαν παρὰ Tafraли, Topogr. πίν. XXXI. 1.

⁹ Εἰς τὸν 13ον ἢ 14ον αἰῶνα τὸ τοποθετεῖ και ὁ Tafraли, ἐνθ' ἄν. 183.

Ε.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ε'. ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΠΡΟΣ συμπλήρωσιν τῆς γενομένης ἤδη μελέτης ἐνὸς ἐκάστου τῶν τεσσάρων ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ὅποιοι ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ παρόντος βιβλίου, εἶνα: ἀνάγκη νὰ ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα μερικὰ γενικὰ συμπεράσματα, προκύπτοντα ἀπὸ τὴν ἐπὶ μέρους ἐξέτασιν τῶν μνημείων τούτων.

Ἡ στοά. Κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν τριῶν ἐκ τῶν ἐξετασθέντων ναῶν, δηλαδὴ τῶν Ταξιαρχῶν, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, εἰς τὸν ὅποιον ἀνήκουν, εἶναι ἡ εἰς σχῆμα Π στοά, ἡ περιβάλλουσα τὸν ναὸν ἀπὸ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρᾶς, βορείαν, δυτικὴν καὶ νοτίαν. Ἡ στοὰ ὁμως αὕτη ἔχει εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν μνημείων μορφήν, καὶ πρὸ πάντων λειτουργίαν, διαφορευτικήν.

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων ὁ ἀρχιτέκτων ἐφήρμοσε τὸν ἀρχικὸν τύπον τῆς στοᾶς ὑπὸ τὴν μορφήν κυρίως, τὴν ὁποίαν εἶχεν αὕτη εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων γενομένων εἰς τὸ μνημεῖον ἐπισκευῶν, ὅποτε ἡ στοὰ ἐξηφανίσθη. Ἐκεῖ, εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν πλευρῶν τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία ἦτο ἀνοικτὴ καὶ ἐστηρίζετο ἐπὶ κίωνων καὶ στενῶν τοίχων, ὑπῆρχε τρίλοβον ἀνοιγμα, πρὸς αὐτὸ δὲ ἀντεστοίχει ἐπὶ τῆς στέγης μικρὸς τροῦλλος¹. Τὸ πρὸς Α ἄκρον τῶν δύο σκελῶν τῆς στοᾶς, βορείου καὶ νοτίου, εἰς τὸν Ἁγίον Παντελεήμονα ἀπέληγεν εἰς δύο τετραγῶνα διαμερίσματα, μέχρι σήμερον σφζόμενα, τὰ ὅποια ἦσαν ἀσφαλῶς παρεκκλήσια, ὅπως δεικνύουν αἱ ἐκεῖ ὑπάρχουσαι κόγχαι². Ἀπλὴ παραβολὴ τῆς κατόψεως τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀλλοιώσεώς της πρὸς τὴν κάτοψιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων (εἰκ. 29) δεικνύει τὴν ὑπάρχουσαν στενὴν συγγένειαν. Καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ μνημεῖα ἡ στοὰ εἶναι μέλος ἐντελῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὸν καθ' αὐτὸ ναόν. Καὶ

¹ Βλ. τὴν παλαιὰν φωτογραφίαν, τὴν δημοσιευθεῖσαν παρὰ Κοντακώφ, Μακεδονία, σ. 118, εἰκ. 56. Ἡ συμπλήρωσις τῆς κατόψεως παρὰ Diehl-Le Tourneau-Saladin, πίν. LIV δὲν νομίζω ὅτι εἶναι πολὺ ἀκριβής, διότι σημειώνει εἰς τὴν στοᾶν ἀνοίγματα περισσότερα ἐκεῖνων, τὰ ὅποια διακρίνονται εἰς τὴν ἀνωτέρω φωτογραφίαν.

² Βλ. τὴν φωτογραφίαν παρὰ Diehl-Le Tourneau-Saladin, σ. 171, εἰκ. 74. Εἰς τὴν κάτοψιν, αὐτόθι πίν. LIV, αἱ κόγχαι σημειοῦνται ὡς μεταγενεστέρως προστεθεῖσαι. Τοῦτο δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀκριβές.

ἂν ἡ στοὰ δὲν ὑπῆρχε, θὰ ἐξηκολούθει ὁ ναὸς νὰ εἶναι αὐτοτελής, ὅπως τώρα συμβαίνει μετὰ τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα, τοῦ ὁποῦ ἡ στοὰ ἔχει, ὡς εἶπομεν, καταστροφὴ ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ὅταν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα ἐκλείοντο αἱ ἐπὶ τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ εἰσοδοί, οὗτος ἀπεμονοῦτο ἐντελῶς τῆς περιβαλλούσης αὐτὸν στοᾶς.

Ἡ περίπτωσις ὁμοίως δὲν εἶναι ἡ ἴδια καὶ εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν. Ἐκεῖ ἡ στοὰ ἔχει συγχωνευθῆ μετὰ τὰ δύο πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 9). Εἰς τὴν πραγματικότητά δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ εἴπη τις ἂν πρόκειται περὶ τρικλίτου βασιλικῆς ἢ περὶ μονοκλίτου περιβαλλομένης ὑπὸ στοᾶς. Τὴν ἰδέαν τῆς ἀντικαταστάσεως εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς τοῦ νοτίου τοίχου τῆς στοᾶς δι' ἀνοικτῆς κιονοστοιχείας ὁ ἀρχιτέκτων ἐνεπνεύσθη πιθανῶς, ὅπως εἶδομεν, ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους¹. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους ὁ ναὸς, ὁ περιβαλλόμενος ὑπὸ τῆς στοᾶς, εἶναι, ὡς εἶπομεν, ἐντελῶς αὐτοτελής², ὅπως καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων. Εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς ὁμοίως ἐγένετο, ὡς εἶπομεν, συγχώνευσις, διὰ λόγους ἴσως οἰκονομίας, τῶν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς πρὸς τὰ σκέλη τῆς στοᾶς. Συνέπεια τούτου ἦτο τὰ δύο τετράγωνα διαμερίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγουν πρὸς Α τὰ σκέλη ταῦτα τῆς στοᾶς, ἐνθ' εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῶν Βλαττάδων καὶ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους εἶναι ἀπλᾶ παρεκκλήσια, εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς νὰ χρησιμεύουν ὡς Πρόθεσις καὶ Διακονικόν. Ἡ βασικὴ λοιπὸν διαφορὰ μεταξὺ τῶν ναῶν ἐκείνων καὶ τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι ὅτι εἰς ἐκείνας μὲν ὁ ναὸς παραμένει αὐτοτελής, ὡς εἶπομεν, καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῆς στοᾶς, ἐνθ' εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς τούτο εἶναι ἀδύνατον. Εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς τὸ κεντρικὸν διαμερίσμα, ἢ κυρίως δηλαδὴ ναὸς, δὲν δύναται νὰ νοηθῆ ἄνευ τῆς γύρω στοᾶς, ἢ ἐποῖα ἀποτελεῖ οὐσιῶδες αὐτοῦ μέρος. Τούτο δὲ συμβαίνει, διότι τὰ σκέλη τῆς στοᾶς ἐπέχουν συγχρόνως καὶ τὴν θέσιν πλαγίων κλιτῶν τῆς βασιλικῆς. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὰ μεγάλα ἀνοίγματα εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος, διὰ τῶν ὁποίων τούτο συγκοινωνεῖ πρὸς τὰ σκέλη τῆς στοᾶς, ἢ κατ' ἄλλην ἐκδοχὴν, πρὸς τὰ πλάγια κλίτη.

Ἄλλως ἔχουν τὰ πράγματα εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τὸν Ὀρφανὸν (εἰκ. 24). Καὶ ἐκεῖ βεβαίως ὑπάρχει ἡ ἀρχικὴ ἰδέα τῆς στοᾶς, τῆς περιβαλλούσης τὴν μικρὰν μονοκλίτον βασιλικήν. Τὴν μορφήν μάλιστα τῆς κλειστῆς ἐκ συνεχοῦς τοίχου ἀποτελουμένης στοᾶς ταύτης, χωρὶς δηλαδὴ τὴν κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν ἀνοικτὴν κιονοστοιχείαν, τὴν ὁποῖαν εὗρομεν εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς, δὲν εἶναι ἀπίθανον ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Ὀρφανοῦ νὰ ἐνεπνεύσθη ἀπὸ μνημείον ἀνάλογον πρὸς τὴν Ἁγίαν Αἰκατερίνην τῆς Θεσσαλονίκης³. Ὅπως δὲ καὶ εἰς τοὺς Ταξιαρχὰς, οὕτω καὶ εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Ὀρφανοῦ, τὸ κεντρικὸν διαμερίσμα ἢ μεσαῖον κλίτος συγκοινωνεῖ πρὸς τὰ σκέλη τῆς στοᾶς ἢ τὰ πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς διὰ μεγάλων, διλόβων ἐδῶ, ἀνοιγμάτων. Ἡ διαφορὰ ὁμοίως εὐρίσκεται εἰς τὸ δυτικὸν μέρος.

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 19 κ. ἐξ. Ὡς καὶ ἐκεῖ παρατηρήσαμεν, ἡ νοτιὰ πλευρὰ τῆς στοᾶς εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους ἦτο ἀρχικῶς ἀνοικτὴ καὶ ἔφερε κιονοστοιχείαν, φραχθεῖσαν ὑπὸ τῶν Τούρκων. Αἱ δημοσιευμένα: συνεπῶς κατόψεις τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων δὲν εἶναι ἀκριβεῖς ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦλάχιστον τούτο.

² Βλ. τὴν κάτοψιν παρὰ Diehl - Le Tourneau - Saladin, πίν. LXIII.

³ Diehl - Le Tourneau - Saladin, πίν. LVIII.

Οί κάθετοι πρὸς τὴν βορείαν καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς στοᾶς τοίχοι μετὰ τὰς θύρας, οἱ ἀποτελοῦντες προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ διαμερίσματος, ὅπως τοὺς ἀποκατεστήσαμεν ἐπὶ τῆ βάσει σαφῶν ἐνδείξεων, ἀποκόπτουσι τὰ δύο σκέλη τῆς στοᾶς, τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον, ἀπὸ τοῦ δυτικόν. Οὕτω τὸ μὲν βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τῆς στοᾶς λαμβάνουν πλεόν τὴν σαφῆ μορφήν τῶν πλαγίων κλιτῶν τρικλίτου βασιλικῆς, τὸ δὲ δυτικὸν μεταβάλλεται εἰς ἀπλοῦν νάρθηκα. Τὴν ἰδέαν αὐτὴν τῆς ἀποκοπῆς τῶν πλαγίων σκελῶν τῆς στοᾶς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ διὰ τοίχων μετὰ θύρας δὲν ἀποκλείεται ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ Ὀρφανοῦ νὰ ἐνεπνεύσθη ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους. Ἐκεῖ ὅμως ὁ χωρισμὸς δὲν γίνεται μεταξὺ τῶν πλαγίων σκελῶν τῆς στοᾶς καὶ τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ἐξωνάρθηκος. Ὅστε καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπάρχει εἰς τὸν Ὀρφανὸν φανερὰ συγχωνεύσεις στοιχείων.

Ὁ τύπος λοιπόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκει ὁ ναῦκος τοῦ Ὀρφανοῦ, μετέχει καὶ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς μετὰ νάρθηκος καὶ τῆς μονοκλίτου, τῆς περιβαλλομένης ὑπὸ στοᾶς, χωρὶς νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καταταχθῆ σαφῶς εἰς τὸ ἓν ἢ εἰς τὸ ἄλλο ἀρχιτεκτονικὸν σύστημα. Τὸ ἴσον πλάτος τῶν δύο πλαγίων κλιτῶν πρὸς τὸ μεσαῖον μετὰ δυσκολίας θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸν ναὸν ὡς βασιλικὴν τρικλίτον. Ὁ διαχωρισμὸς ἐξ ἄλλου τῶν πλαγίων σκελῶν τῆς στοᾶς ἀπὸ τοῦ δυτικόν εἶναι ἐμπόδιον ὄχι μικρὸν διὰ τὴν κατάταξιν τοῦ ναῦκου μεταξὺ τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν, τῶν περιβαλλομένων ὑπὸ στοᾶς.

Ἡ σύγχυσις αὕτη, ἡ προερχομένη κυρίως ἀπὸ τὴν προσπάθειαν τῆς συμπτώξεως τῶν συγγενῶν ἀρχιτεκτονικῶν τύπων, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων. Αἰτία τῆς εἶναι βεβαίως καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν οἰκονομικῶν μέσων, κυρίως ὅμως ἡ ἐκλεκτικότης, ἓν τῶν γνωρισμάτων ὄχι μόνον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ζωγραφικῆς τῶν τελευταίων πρὸ τῆς ἀλώσεως αἰώνων.

Ὁ μικροσκοπικὸς ναῦκος τοῦ Σωτήρος (εἰκ. 35) εἶναι τὸ μόνον ἐκ τῶν τεσσάρων εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξετασθέντων μνημείων, τὸ μὴ περιβαλλόμενον ὑπὸ στοᾶς. Ὁρισμέναι ὅμως ἐνδείξεις μᾶς ἤγαγον εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ὁ ναῦκος οὗτος εἶχεν ἔξω τῶν τριῶν αὐτοῦ πλευρῶν, βορείας, δυτικῆς καὶ νοτίας, ξύλινον ἀνοικτὸν ὑπόστεγον. Εἰς τὸ μνημεῖον συνεπῶς αὐτὸ ἐπέζησεν ἡ ἐντελῶς ἀρχαϊκὴ μορφή τοῦ ξυλίνου ὑποστέγου, ἀπὸ τὸ ἔποιστον, ὅπως τοῦλάχιστον νομίζω, προήλθεν ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς εἰς σχῆμα Π στοᾶς, τῆς περιβαλλούσης τὸν ναόν. Τὸ ξύλινον αὐτὸ ὑπόστεγον, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλλον αἱ κλιματικαὶ συνθήκαι τῶν βορείων ἐπαρχιῶν καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν εἶναι τοῦτο ἄγνωστον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς κάτω Ἑλλάδος¹, λαμβάνει σὺν τῷ χρόνῳ μορφήν ἀρχιτεκτονικὴν, ἐνσωματούμενον εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ περιβαλλόμενον ναόν.

Τὰς διαφορὰς φάσεις τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἀπλοῦ ξυλίνου ὑποστέγου πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικῆς πλεόν μορφῆς στοᾶν, τὴν ὀργανικῶς συνδεομένην μετὰ τὸν ναόν, δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς τὰ σφζόμενα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐντελῶς σχεδὸν ἀνοικτὴ στοᾶ εἰς τὸν Ἁγίον Παντελεήμονα καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλατάδων ἐνθυμίζει ἀκόμη ζωηρῶς τὸ ἀρχικὸν αὐτὸ ξύλινον ὑπόστεγον. Εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀπο-

¹ Millet, École, 132. Τὸ θέμα τῶν πλαγίων στοῶν, τὸ ἔποιστον ὀνομάζει καὶ ἑλληνιστικόν, θεωρεῖ ἀσφαλῶς καταγόμενον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως.

στόλους, ὅπως εἶχον ἀρχικῶς, καὶ εἰς τοὺς Ταξιάρχας αἱ ἀνοικταὶ δύο πλευραὶ τῆς στοᾶς, νοτιά καὶ δυτικῆ, μὲ τὰς ἐκεῖ ὑπαρχούσας κιονοστοιχίας, διατηροῦν τὴν ἀνάμνησιν τοῦ ξυλίνου ὑποστέγου. Οἱ συνεχεῖς τέλος τοῖχοι τῆς στοᾶς εἰς τὴν Ἀγίαν Αἰκατερίνην ἀντιπροσωπεύουν τὸ τελευταῖον στάδιον ἐξελιξέως. Ἡ στοὰ πλέον ἐδῶ ἀποτελεῖ ὀργανικὸν σύνολον μὲ τὸν ναόν, τὸν ὁποῖον περιβάλλει.

Ἄλλὰ παρ' ὄλην αὐτὴν τὴν ἐξέλιξιν τὸ ἀρχικὸν ἀπλοῦν ξύλινον ὑπόστεγον οὐδέποτε ἐξέλιπεν. Ἀρκετὰ σαφεῖς, ὡς νομίζω, ἐνδείξεις μαρτυροῦν τὴν ἄλλοτε ὑπαρξίν του εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Χαλκίων, ἀσφαλῶς δὲ τοῦτο ὑπῆρχεν, ὡς εἶδομεν, καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Σωτῆρος καὶ εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ κάτω ὀρόφου εἰς τὸν ναὸν τῶν Ταξιαρχῶν.

Εἴτε λοιπὸν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφῆς τοῦ ξυλίνου ὑποστέγου εἴτε ἀρχιτεκτονικῶς διαμορφωμένη καὶ ἐνσωματωμένη εἰς τὸν ναόν, ἢ στοὰ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Θεσσαλονίκης, γενικώτερον δὲ τῆς βορείου Ἑλλάδος καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν ἐκάστου κτηρίου, ἀναλόγως τῶν μέσων, τὰ ὁποῖα διέθετον οἱ ἀνεγείροντες τὰς ἐκκλησίας, ἢ στοὰ ποικίλλει ἀπὸ τοῦ ἀπλοῦ ξυλίνου ὑποστέγου μέχρι τῆς ἀρχιτεκτονικῶς διαμορφωμένης, ἀλλ' οὐδέποτε λείπει.

Ὁ τροῦλλος. Δύο ἐκ τῶν εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο ἐξετασθέντων ναῶν, τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων (εἰκ. 29) καὶ τὸ ναῦδριον τοῦ Σωτῆρος (εἰκ. 35), στεγάζονται ὑπὸ τροῦλλου. Εἰς ἀμφοτέρω τὰ μνημεῖα ταῦτα ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἐπὶ καμαρῶν ἢ τυφλῶν τόξων, χωρὶς τὴν μεσολάβησιν κιόνων. Καὶ εἰς μὲν τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων αἱ καμάραι, αἱ βασιτάζουσαι τὸν τροῦλλον, ἐδράζονται ἐπὶ τοίχων καὶ παραστάδων, εἰς δὲ τὸν ναῖσκον τοῦ Σωτῆρος αἱ καμάραι ἔχουν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ ἀβαθῶν τυφλῶν τόξων προσκεκολλημένων εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ μνημείου, αἱ ὁποῖαι εἶναι καὶ τὰ οὐσιαστικὰ στηρίγματα τοῦ ἐπ' αὐτῶν ἐπικαθημένου τροῦλλου.

Ὁ τύπος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βλαττάδων εἶναι, ὡς ἀνωτέρω παρέτηρήσαμεν, ἂν μὴ ἄγνωστος, πάντως σπανιώτατος εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ πολλὰ παραδείγματα αὐτοῦ εὐρίσκονται εἰς τὴν κάτω Ἑλλάδα. Καὶ ἂν τυχαίως ὅλως τὸν συναντῶμεν κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, μὲ ἰσχυρὰν ἐπιμήκυνσιν τῶν πρὸς Α καὶ Δ ἄκρων αὐτοῦ, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας ἐπὶ τοῦ Εὐξείνου¹, τὸ παράδειγμα εἶναι μοναδικὸν ἴσως, καὶ θὰ ἦτο πολὺ δύσκολον νὰ τὸ σχετίσωμεν μὲ τὴν παλαιὰν ἐντοπίαν παράδοσιν, ὅπως εἶχε νομίσαι ὁ Millet².

Ἡ φανερὰ τάσις τοῦ ἀρχιτέκτονος νὰ δώσῃ εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαττάδων μορφὴν σχεδὸν τετράγωνον σχετίζει τὸ μνημεῖον τοῦτο πολὺ περισσότερον πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῆς κάτω Ἑλλάδος παρὰ πρὸς τὰς τῆς Μακεδονίας. Καὶ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπλότητα τῆς μορφῆς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαττάδων εὐρίσκεται ἐγγύτατα πρὸς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῶν Ἀθηναίων³, χωρὶς βεβαίως τὸν ἐκεῖ ὑπάρχοντα νάρθηκα, τὸν ὁποῖον εἰς τὸ καθολικὸν τῶν Βλαττάδων εἶχεν ἀντικαταστήσει τὸ δυτικὸν μέρος τῆς

¹ A. Rachénon, Eglises de Mésemvria (Institut Archéologique Bulgare, Monuments de l'art en Bulgarie, II), Sofia, 1932, σ. 89, εἰκ. 51. Προχείρως καὶ παρὰ Millet, École, σ. 89, εἰκ. 44.

² Millet, École, σ. 89.

³ Βλ. ἄνωτ. σ. 61, σημ. 7.

περιβαλλούσης τὸν ναὸν στοᾶς. Τὸ ἐκ τῆς κάτω Ἑλλάδος προερχόμενον αὐτὸ πρότυπον εἶδομεν κατὰ τίνα τρόπον ὁ ἀρχιτέκτων τῶν Βλαττάδων τὸ προσήρμοσεν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ ναῦσκος τοῦ Σωτήρος (εἰκ. 35) παρουσιάζει, ὡς εἶδομεν, τὴν ἀπλουστέραν μορφήν, τὴν ὅποیان ἦτο δυνατὸν νὰ λάβῃ τὸ σύστημα τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ μνημείου διὰ τυφλῶν τόξων περισσότερο ἢ ὀλιγώτερον ἀβαθῶν.

Τὸ σύστημα τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη πολὺ εἰς τὰ Βαλκάνια, ἀπὸ τῶν ὄχθων τοῦ Δουνάβεως¹ μέχρι τῆς κάτω Ἑλλάδος², ὑπὸ μορφᾶς καὶ συνδυασμοῦ διαφόρου. Ἄλλαχού, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ Ἱερὸν καὶ τὸ πρὸς Δ μέρος, ὅπου ὁ νάρθηξ, ἀποτελοῦσιν ἴδια μέρη προσκεκολλημένα εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ τρούλλου καλυπτόμενον κεντρικὸν τετράγωνον³, ἀλλαχού μεταξὺ τῶν ἰδίων τούτων διαμερισμάτων καὶ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου παρεντίθενται ἄλλοι χώροι, οὕτως ὥστε ἡ ὄλη κάτοψις νὰ ἐπιμηκύνεται ἔτι μᾶλλον⁴, ἀλλαχού εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου, βορείαν καὶ νοτίαν, προστίθενται ὀρθογώνια διαμερίσματα, δίδοντα εἰς τὴν ὄλην κάτοψιν σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ⁵.

Εἰς τὸν ναῦσκον τοῦ Σωτήρος ὁ ἀρχιτέκτων, ἂν καὶ ἐπεδίωξεν, ὡς εἶπομεν, τὴν μεγαλύτεραν δυνατὴν ἀπλοποίησιν τοῦ τύπου, ἐν τούτοις, πιστὸς εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, δὲν παρέλειψε τοὺς συνδυασμοὺς καὶ τὴν συγχώνευσιν πρὸς ἄλλα συστήματα καὶ κυρίως πρὸς τοὺς ναοὺς μετὰ χορῶν. Τοὺς ὑποτυπώδεις ὁμοίως αὐτοὺς χοροὺς προσεπάθησε ν' ἀποκρύψῃ ἐξωτερικῶς. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν λεπτομέρειαν αὐτὴν τὸ ναυδριον τοῦ Σωτήρος παρουσιάζει τὴν τελευταίαν μορφήν ἐξελίξεως καὶ ἀπλουστεύσεως. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου παρὰ τὰς ὄχθας τοῦ ποταμοῦ Τρέσκα τῆς Σερβίας, ἀνεγερθέντα τὸ 1389, οἱ χοροὶ ἔχουν ἐξωτερικῶς τὴν μορφήν ὀρθογωνίων προεξοχῶν, αἱ ὁποῖαι οὐδόλως ἀφήνουν νὰ ἐννοήσῃ τις ὅτι ἀνταποκρίνονται ἐσωτερικῶς εἰς ἡμικυλινδρικούς κόγχας⁶. Τὴν αὐτὴν δὲ περίπου μορφήν παρουσιάζει ἐξωτερικῶς καὶ ὁ ναῦσκος τῆς Βίνενης παρὰ τὴν Πρέσπαν, περὶ τοῦ ὁποῖου ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος⁷. Ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναῦσκου τοῦ Σωτήρος, ἀπλουστεύων ἔτι μᾶλλον τὸν τύπον τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ Τρέσκα καὶ τοῦ ναυδρίου τῆς Βίνενης, καταργεῖ καὶ αὐτὰς τὰς ὀρθογωνίους προεξοχὰς, οὕτως ὥστε τίποτε πλέον νὰ μὴ δεικνύῃ ἐξωτερικῶς τὴν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπαρξίν τῶν χορῶν.

¹ Nicopolis ad Istrum. Εἰκῶν καὶ διαγράμματ' ἐν N. Jorga - G. Bals, Histoire de l'art roumain ancien, Paris, 1922, σ. 28-30.

² Βλ. ἄνωτ. σ. 75.

³ Π. χ. Κουρσοῦμλια. Βλ. ἄνωτ. σ. 75, σημ. 3.

⁴ Ἑκκλησία τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ εἰς τὴν Μεσημβρίαν: Rachénon, ἐνθ' ἄν. σ. 80, εἰκ. 46.

⁵ Π. χ. Ζίτσα καὶ Γκράντακ εἰς τὴν Σερβίαν: Millet, L'ancien art serbe, σ. 56, εἰκ. 44 καὶ σ. 64, εἰκ. 56. Εἰς τὴν Ἀρίλγιε πρὸς ἀνατολὰς τῶν προεξεχόντων διαμερισμάτων ἔχουσι προστεθῆ ἄλλα, σχηματίζοντα τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικόν. Millet, αὐτόθι, σ. 67, εἰκ. 61.

⁶ Millet, L'ancien art serbe, σ. 127, εἰκ. 136. Τὸν ἴδιον τρόπον ἀποκρύψεως τῶν χορῶν ἐξωτερικῶς ἐχρησιμοποίησε τὸ 1568 καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος. H. Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern, Leipzig, 1891, σ. 29, εἰκ. 4.

⁷ Βλ. ἄνωτ. σ. 75, σημ. 7.

Ἄν ρίψωμεν ἐν γενικὸν βλέμμα εἰς τοὺς τέσσαρας μικροὺς ναοὺς, τοὺς ἐξετασθέντας εἰς τὸ βιβλίον τοῦτο, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οὗτοι ἀνήκουν εἰς ἀρχιτεκτονικὰ συστήματα, μὴ χρησιμοποιηθέντα εἰς τὰς μεγάλας ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, τὰς μέχρις ἡμῶν σφζομένας.

Εἰς τὰς δύο βασιλικὰς, Ταξιαρχῶν καὶ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, ἡ προσπάθεια συγχωνεύσεως τῶν πλαγίων κλιτῶν πρὸς τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τῆς περιβαλλούσης αὐτὰς στοᾶς ὠδήγησεν εἰς τὴν δημιουργίαν νέων παραλλαγῶν, ἀγνώστων εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῶν ἀναλόγου τύπου μεγάλων ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως.

Τὸ σύστημα τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου, τὸ ἐφαρμοσθὲν εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Βλαττάδων καὶ εἰς τὸν ναῖσκον τοῦ Σωτήρος, εἶναι ἐπίσης ἀγνώστον εἰς τοὺς μεγάλους τρουλλωτοὺς ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ τὸ μὲν ἐφαρμοσθὲν εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαττάδων εἶναι, ὡς εἶδομεν, ξένον πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν παράδοσιν τῆς Μακεδονίας, ἐνῶ ἀπεναντίας τὸ τοῦ Σωτήρος εὐρίσκεται ὑπὸ διαφόρους παραλλαγὰς πανταχοῦ τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας.

Εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν δύο τούτων μετὰ τρούλλου ἐκκλησιῶν ἀπέφυγον νὰ χρησιμοποιήσουν τὸ σύστημα τοῦ σταυροειδοῦς ναοῦ, ὅπου ὁ τρούλλος βαστάζεται ἐσωτερικῶς ὑπὸ κιόνων, σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη κατὰ κανόνα εἰς τὰ μεγάλα τρουλλωτὰ οἰκοδομήματα τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς.

Τοῦτο ἀσφαλῶς ἐγένετο, διὰ νὰ κερδηθῆ ὁ χώρος, τὸν ὁποῖον θὰ κατελάμβανον οἱ εἰς τὸ μέσον τῶν μικρῶν αὐτῶν ναῶν κίονες, οἱ ὑποβαστάζοντες τὸν τρούλλον. Μὲ τὴν λύσιν, τὴν ὁποίαν ἔδωκαν οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν δύο αὐτῶν ναῶν, τὸ ὑπὸ τὸν τρούλλον μέρος παραμένει ἐντελῶς ἐλεύθερον.

Καὶ εἰς τὴν λύσιν αὐτὴν φαίνεται καθαρὰ ἡ ἤδη παρατηρηθεῖσα διαφορὰ ἀρχιτεκτονικῶν ἀντιλήψεων μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως - Μακεδονίας ἀφ' ἑνὸς καὶ κάτω Ἑλλάδος ἀφ' ἑτέρου. Εἰς ἀναλόγους περιπτώσεις οἱ ἀρχιτέκτονες τῆς κυρίως Ἑλλάδος χρησιμοποιοῦν συνήθως τὸν δικιόνιον σταυροειδῆ ναὸν¹, ὁ ὁποῖος εἶναι σχεδὸν ἀγνώστος εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Ἄλλὰ καὶ διὰ τὸν ναὸν μὲ χοροὺς ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναῖσκου τοῦ Σωτήρος δὲν ἐχρησιμοποίησε τὸν εἰς τὰς μεγάλας Ἀγιορειτικὰς ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἐφαρμοσθέντα τύπον², τὸν ὁποῖον κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὡς νομίζω, ἀντιπροσωπεύει εἰς τὴν Θεσσαλονίκην ὁ ναὸς τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ³. Τοὺς χοροὺς συνεδύασε μὲ τὸ ὑπὸ τρούλ-

¹ Βλ. π. χ. τὸν ναὸν τοῦ Σάμαρη εἰς τὴν Μεσσηνίαν: Millet, École, σ. 65, εἰκ. 32, καὶ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τῆς Εὐαγγελιστρίας εἰς τὸν Μυστράν, αὐτόθι, σ. 54, εἰκ. 27. Ἄλλα παραδείγματα προχειρῶς εἰς τὸ Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, σ. 61, 72, 87, 92. Περὶ τοῦ τύπου, αὐτόθι, 5, 1939/40, 5 κ.έξ.

² Βλ. τὰς κατόψεις τῶν κυριωτέρων Ἀγιορειτικῶν καθολικῶν συγκεντρωμένας παρὰ J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, II, σ. 769, εἰκ. 724.

³ Βλ. τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κατόψεως εἰς τὸ περ. Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, σ. 179, εἰκ. 2.

λου καλυπτόμενον τετράγωνον, ὅπως τρεῖς αἰῶνας παλαιότερον εἶχε κάμει καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ἐπίσης μικροσκοπικοῦ ναύσκου τῆς Κουμπελίδεικης εἰς τὴν Καστοριάν¹.

Οὕτως ἡ ἐξέτασις τῶν τεσσάρων μικρῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ ὅποιοι ἀπετέλεσαν τὸ θέμα τοῦ βιβλίου τούτου, ἔφερον εἰς φῶς νέας ἀρχιτεκτονικὰς μορφὰς ἀγνώστους εἰς τὰς μεγάλας ἐκκλησίας τῆς πόλεως.

Αἱ μορφαὶ αὐταὶ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀπλουστεύσεων καὶ συνδυασμῶν, τοὺς ὁποίους ἐπέβαλεν ἴσως ἡ γλισχρότης τῶν οἰκονομικῶν μέσων καὶ ἡ στενότης τοῦ χώρου, ὅπου τὰ μικρὰ αὐτὰ μνημεῖα ἐκτίσθησαν. Ἄλλὰ καὶ ἡ ἐκλεκτικότης, ἡ ὁποία, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, χαρακτηρίζει τὴν τέχνην τῶν Παλαιολόγων, δὲν συνετέλεσε, νομίζω, ὀλιγώτερον εἰς τὴν δημιουργίαν τῶν νέων αὐτῶν μορφῶν καὶ τῶν νέων ἀρχιτεκτονικῶν τύπων.

¹ Βλ. ἀνωτέρω σ. 75, σημ. 5.

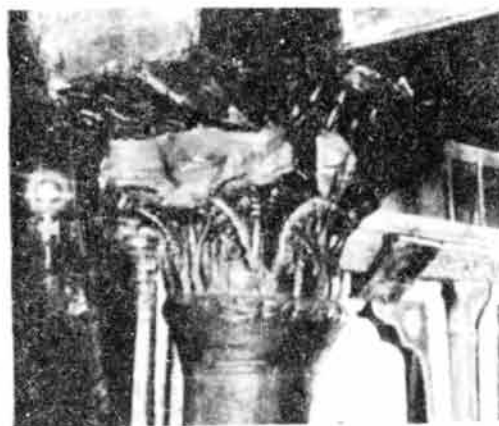
Π Ι Ν Α Κ Ε Σ



1. Ναός Ταξιαρχῶν. Β. Δ. ἄπομυς.
2. Ναός Ταξιαρχῶν. Ἐνατολική πλευρά.
3. Ἁγιος Νικόλαος Ὁρσανός. Ἐνατολική πλευρά.



1



2

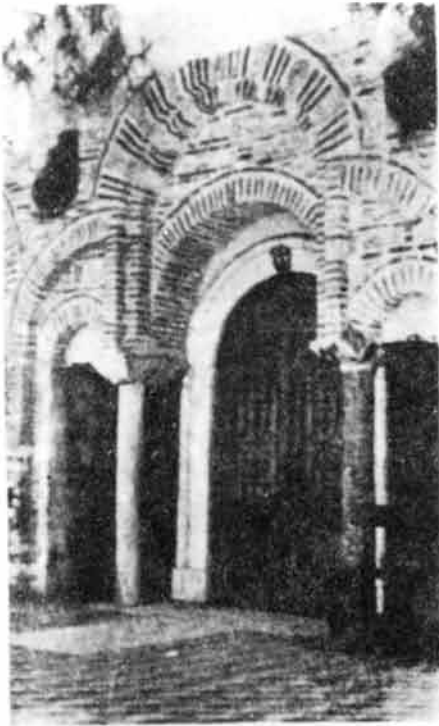


3

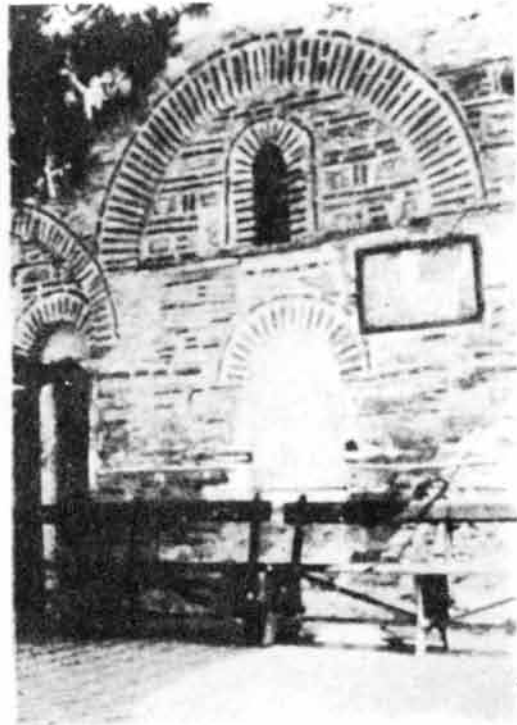


4

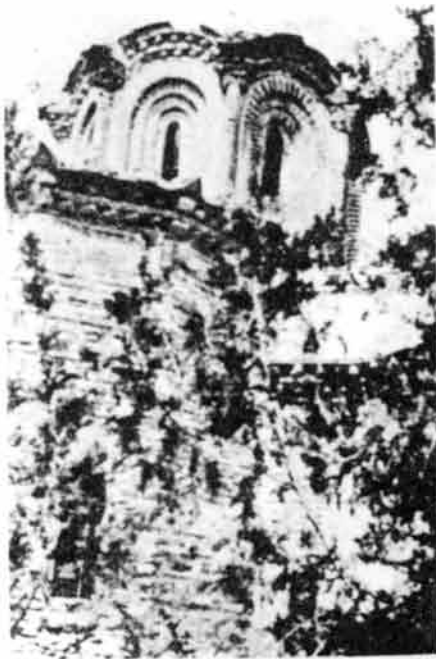
1. Ναός Ταξιαρχῶν. Τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τῆς ἀνατολικῆς πλευρῆς.
2. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Κιονόκρανον βορείου κίονος.
3. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Κιονόκρανον νοτίου κίονος.
4. Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός. Λεπτομέρεια ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου.



1



2



3

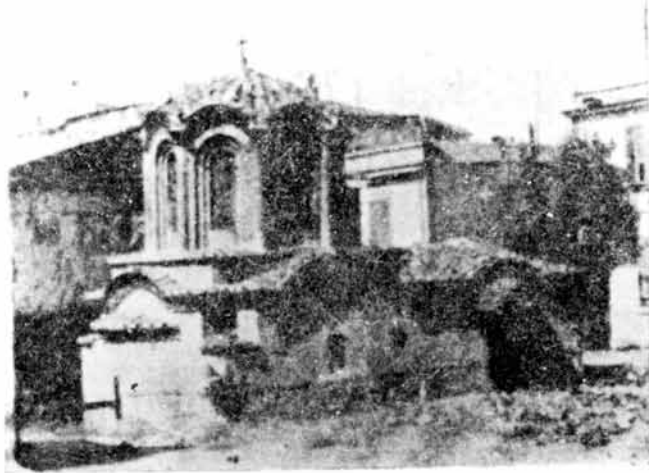


4

Καθολικὸν Μονῆς Βλατιάδων.

1. Ἡ νοτιὰ εἴσοδος τοῦ ναοῦ.
2. Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς.
3. Ὁ τροῦλλος καὶ μέρος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.
4. Κοσμήματα τῆς ἀψίδος.

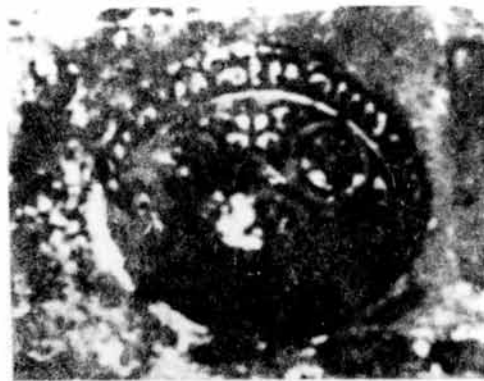
1



2



3



4

1. Ναῖσκος τοῦ Σωτῆρος. Β. Α. ἄπομψις.
2-3. Μονὴ Βλατιάδων. Θωράκια ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ.
4. Μονὴ Βλατιάδων. Ἐντειχισμένον περσικὸν πιτάκιον.

Β' ΕΚΔΟΣΗ
2007

Εκτύπωση:
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ Α.Ε.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ